

**НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ІНСТИТУТ
ПРИВАТНОГО ПРАВА І ПІДПРИЄМНИЦТВА
ІМЕНІ АКАДЕМІКА Ф. Г. БУРЧАКА
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ**

А. В. Ткачук

**ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З НАБУТТЯ МАЙНА
БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ:
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МЕХАНІЗМИ
РЕГУЛЮВАННЯ У ГОСПОДАРСЬКИХ
ПРАВОВІДНОСИНАХ**

Монографія

Київ 2026

УДК 347.551
П54

Рекомендовано до друку Вченою радою Науково-дослідного інституту приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України (протокол № 5 від 27 травня 2026 року)

Рецензенти

Беляневич О. А., доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права і процесу Донецького національного університету імені Василя Стуса

Резнікова В. В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, завідувач кафедри економічного права та економічного судочинства Навчально-наукового інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка

П54 Ткачук А. В. Зобов'язання з набуття майна без достатніх підстав: правова природа та механізми регулювання у господарських правовідносинах: монографія / під науковою редакцією д.ю.н., с.н.с. Полюховича В.І. – Київ: Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2026. 179 с.

ISBN 978-617-8084-59-2

Монографія присвячена дослідженню зобов'язань, що виникають у зв'язку з набуттям майна без достатніх підстав у сфері господарювання. Розглянуто сучасний стан і проблематику правового регулювання відповідних відносин, а також особливості застосування норм законодавства в господарській практиці. Автор акцентує увагу на специфіці виникнення та реалізації таких зобов'язань між суб'єктами господарювання, аналізує їх місце в системі господарського та цивільного права, а також практичне значення для забезпечення стабільності майнового обороту.

Рекомендовано юристам-практикам, учасникам господарського обороту, науковим співробітникам і викладачам, здобувачам вищої освіти, а також усім, хто прагне глибше зрозуміти особливості правового регулювання набуття майна без достатніх підстав у господарській діяльності.

© Автори, 2026

© Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф.Г.Бурчака Національної академії правових наук України, 2026

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	4
ПЕРЕДМОВА	5
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАБУТТЯ МАЙНА СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ	8
1.1 Генезис розвитку набуття майна без достатніх підстав.....	8
1.2 Господарське зобов'язання як складова набуття майна без достатніх підстав.....	24
1.3 Елементи набуття майна без достатніх підстав.....	33
1.4 Набуття майна без достатніх підстав: стан наукової розробки та резерви для вдосконалення	51
РОЗДІЛ 2 ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ТА СКЛАДОВИХ НАБУТТЯ МАЙНА СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ.....	57
2.1 Зміст зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав.....	57
2.3 Суб'єкт і об'єкт зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав.....	92
2.4 Різновиди набуття майна без достатніх підстав і зобов'язань, які виникають внаслідок його здійснення	108
РОЗДІЛ 3 ЗАСОБИ ПОВЕРНЕННЯ МАЙНА ВНАСЛІДОК ЙОГО НАБУТТЯ СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ.....	116
3.1 Співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про відшкодування шкоди	116
3.2 Співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про витребування майна власником із чужого незаконного володіння.....	131
3.3 Співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами за договірними зобов'язаннями	141
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	155

Додаток 1 Проєкт Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб».....178

Додаток 2 Порівняльна таблиця до проєкту Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб».....181

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АМКУ	Антимонопольний комітет України
ВС	Верховний Суд
ВП ВС	Велика Палата Верховного Суду
ГК України	Господарський кодекс України
гл.	глава
ЗУ	Закон України
ЄС	Європейський Союз
КГС	Касаційний господарський суд
КЦС	Касаційний цивільний суд
п.	пункт
ст.	стаття
ТОВ	товариство з обмеженою відповідальністю
ЦК України	Цивільний кодекс України
ЦК УРСР	Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки.
ч.	частина
DCFR	Draft Common Frame of Reference. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law (Принципи, Визначення та Модельні правила європейського приватного права)

ПЕРЕДМОВА

Зобов'язання з повернення майна, набутого без достатніх правових підстав (кондикційні зобов'язання), традиційно виконували функцію правового механізму відновлення порушеного майнового стану учасників цивільного та господарського обороту. Прийняття ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» та трансформація нормативної бази потребує перегляду підходів до класифікації та юридичної природи господарських зобов'язань, а також чіткого визначення місця та функцій зобов'язань із безпідставного набуття майна у системі правового регулювання господарських відносин.

Враховуючи, що господарська діяльність характеризується інтенсивним обігом майна, складністю договірних зв'язків та необхідністю відновлення порушеного майнового балансу між сторонами, питання застосування норм про безпідставне збагачення набуває особливого значення як інструмент регулювання майнових відносин. В контексті господарських правовідносин застосування механізмів, передбачених гл. 83 ЦК України, забезпечує ефективне врегулювання відповідних зобов'язань та сприяє стабільному функціонуванню майнових відносин між суб'єктами господарювання.

Варто звернути увагу і на зміни у цивільному законодавстві щодо посилення захисту добросовісного набувача майна, що безпосередньо впливає на застосування різних механізмів правового захисту. Зокрема, добросовісність набувача ключового значення у вирішенні питання про можливість застосування віндикації як способу захисту прав власника. Відповідно, уточнення правового змісту та моменту виявлення (чи усвідомлення) відсутності правових підстав для набуття майна потребує переосмислення усталених доктринальних підходів до виникнення зобов'язання з його повернення в рамках кондикційних вимог.

Зобов'язання, що виникають у зв'язку з набуттям майна без належних правових підстав, набувають особливого значення в умовах збройної агресії РФ проти України, оскільки війна суттєво порушила стабільність господарського обігу. В більшості випадках підприємства вимушені залишали майно на

прифронтових або тимчасово окупованих територіях, що призводить до його переходу у володіння та користування інших суб'єктів без належних правових підстав, створюючи складні правові ситуації, пов'язані з безпідставним збагаченням. У таких умовах забезпечення механізмів захисту прав та інтересів суб'єктів господарювання має вирішальне значення, оскільки мова йде не лише про відновлення порушеного майнового балансу між сторонами, а й про гарантування передбачуваності правового регулювання, необхідного для сталого функціонування господарської сфери.

Окрім цього, скасування ГК України також створює передумови для висвітлення питання правового регулювання зобов'язань з набуття майна суб'єктами господарювання та імплементації європейських стандартів і принципів у даній сфері в національне законодавство. З огляду на це, питання виникнення та реалізації господарських зобов'язань із набуття майна без достатніх підстав у процесі гармонізації українського законодавства з правом Європейського Союзу (далі – ЄС) постає як одне з ключових напрямів сучасних наукових досліджень.

Попри наявність значного обсягу наукових напрацювань у сфері дослідження безпідставного збагачення в межах цивільного права, специфіка виникнення й реалізації відповідних зобов'язань у сфері господарювання, з урахуванням особливого правового статусу суб'єктів господарської діяльності, досі залишається недостатньо розкритою.

Господарська діяльність динамічна, комплексна та конкурентна. Питання регулювання набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав є важливим аспектом, оскільки забезпечення належних та цивілізованих умов господарювання формує належне функціонування та розвиток комерційної діяльності як такої.

Відсутність чіткої доктринальної визначеності та єдиного підходу до правового регулювання зобов'язань, що виникають у зв'язку з набуттям майна суб'єктами господарювання без достатніх правових підстав, зумовлює необхідність їх поглибленого теоретичного осмислення. Саме окреслення нових векторів практичного застосування цього правового явища та виявлення його

взаємозв'язків з іншими механізмами захисту майнових прав і стали предметом даної наукової праці.

Монографічне дослідження підготовлено в межах виконання теми фундаментальних досліджень «Правове забезпечення ринкових відносин в умовах євроінтеграції» (РК УкрІНТЕІ № 0123U100002), що здійснюється в Науково-дослідному інституті приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ НАБУТТЯ МАЙНА СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ

1.1 Генезис розвитку набуття майна без достатніх підстав

Для розуміння сутності господарського зобов'язання набуття майна суб'єктом господарювання без достатньої правової підстави необхідно визначитись із історичними підвалинами цього явища, розглянути його в історичній ретроспективі. Адже, як відомо, «не знаючи історії, не збудуєш майбутнього».

Звертаючись до історичних джерел, можна стверджувати, що ще у римському праві використовувалось два визначення поняття «зобов'язання» (*obligatio*). В Інституціях Юстиніана зазначено: «*Obligatio est iuris vinculum, quo necessitate adstringimur aticius solvendae rei secundum nostrae civitas iura* (I.3.13.pr.)», тобто «зобов'язання – це правові зв'язки, через які ми пов'язані необхідністю щось виконати відповідно до права нашої держави» [69, с. 142; 164, с. 103]. Наведене визначення можна охарактеризувати за допомогою великої кількості синонімів, що мають за мету висловити скутість або пов'язаність. Окрім цього, слово «виконати» відповідає оригіналу «*solvere*» – розв'язати або вирішити. Посилання на «право нашої держави» дозволяє зробити висновок, що визначення, яке збереглося в Інституціях Юстиніана, є відлунням стародавнього національно-римського цивільного права. Відповідно, якщо на ранніх стадіях римського права за законами XII таблиць кредитор міг буквально зв'язати боржника реальною мотузкою чи важкими путами, то за законом Петелія 326 р. до н.е. заковування боржника в кайдани було скасовано. Реальні кайдани зазнали еволюції і в класичному Римі перетворилися на правові пута [174, с. 293; 70, с. 63].

Вбачається, що наведене в Інституціях Юстиніана визначення сконцентроване на старовинному понятті зобов'язання на ранніх стадіях рабовласницького суспільства. Більш наближене до сучасного розуміння даного поняття твердження

Павла про те, що сутність зобов'язання полягає не в тому, щоб зробити нашим певний предмет або сервітут, а щоб зв'язати іншого обов'язком перед нами щось надати або зробити [36, с. 193; 70, с. 63]. У цьому визначенні проводиться розмежування права на річ та права вимагати вчинення певної дії.

Слід зазначити, що на тому історичному етапі не було виокремлене господарське право у його сучасному розумінні. Торгове право у римлян не виокремлювалось, зокрема через особливості преторської юрисдикції та рухливість *jus gentium* (право народів). Рабство перешкоджало розподілу праці як головній передумові розвиненої торгівлі. Римляни, які спочатку займалися землеробством, згодом здобули свою могутність здебільшого завдяки військовим перемогам. У зв'язку з цим вони ставилися до торгівлі зневажливо, довіряючи її ведення переважно рабам і звільненим особам, яким надавався спеціально виділений для цього капітал. Торгівля перебувала переважно в руках іноземців, оскільки серед римських громадян не сформувався окремий стан купців [5, с. 76]. Кодифіковані акти торгового, ремісничого права, такі як, наприклад, Книга епарха (X ст. н.е.) з'явилися лише за часів Середньовіччя [46, с. 50–51; 170, с. 29].

Для більш глибокого розуміння генези категорії «набуття майна без достатніх підстав» у господарсько-правовій площині доцільно простежити ключові етапи її історичного розвитку.

Історичні корені зобов'язань з набуття майна без достатньої правової підстави сягають римського права, де вони мали назву «*condictiones sine causa*» («зобов'язання без підстави»). Термін «*condictio*» походить від слова «*condicere*», яке за визначенням Гая, на стародавній мові означає те ж, що і «*denuntiare*» («урочисто оголошувати») [162, с. 201; 170, с. 30].

Набуття майна без достатніх підстав ґрунтується на ідеї недопустимості неправомірного збагачення. Суть її сформульована у відомому вислові Помпонія: «*Jure naturae aequum est, neminem cum alterius detrimento, et injuria fieri locupletiozem*» (D. 50.17.206) [214, с. 438] – «Згідно з природним правом справедливо (правило), щоб ніхто не ставав багатшим через заподіяння шкоди іншому та за його рахунок». Варто зауважити, що ідея недопустимості безпідставного збагачення є одним з

найважливіших проявів справедливості, яка є основою права.

Виходячи з наведеного вище, можна стверджувати, що зобов'язання з набуття майна без достатніх на те підстав є похідним від ідеї недопустимості безпідставного збагачення. Обґрунтовуючи зазначене, слід підкреслити, що первинно в суспільстві утвердилася загальноприйнята норма про неприпустимість неправомірного збагачення, і вже згодом ця ідея трансформувалася у відповідну систему правових приписів.

Зобов'язання, які виникають із безпідставного набуття майна в римському праві захищалися за допомогою кондикційного позову. На перших етапах кондикційний позов можна було подати тільки щодо зобов'язань, які виникали за конкретними видами контрактів: стипуляцією (усним контрактом) (*stipulatio*), позиками (*mutuum*) і книжковим боргом (формою літтерального контракту) (*expensilatio*). Однак, починаючи приблизно з останніх століть республіки, римська юриспруденція почала користуватися ним і для повернення /стягнення того, що було вилучено з чужого володіння «неправомірно і поза контрактом».

Таким чином, сфера застосування кондикції в римському праві поступово розширилася і почала сприйматися як повернення набутого майна без достатніх підстав з чужого володіння (в окремих випадках це також стягнення суми вартості такого майна) [170, с. 30].

Варто відмітити, що за часів римського права позови про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав носили абстрактний характер, тобто не висувалися конкретні вимоги до змісту позову, обов'язковості встановлення винуватості особи, яка набула майно без належної правової підстави, позовних вимог (конкретна грошова сума або конкретна річ). Не було обов'язковим встановлення невинуватості потерпілого (первинного володільця майна) у втраті майна [170, с. 30].

Абстрактний характер кондикційного позову досліджений Юліусом Бароном в його праці «*Die Conditionen*», виданій у Берліні в 1881 р. «*Die condictio war ein abstrakter Klageanspruch, der niemals die Angabe der causa enthielt und daher auf Obligationen der verschiedensten Art anwendbar war*» – «Кондикція була абстрактною

позовною вимогою, яка ніколи не містила посилання на підставу позову і тому могла застосовуватись до зобов'язань найрізноманітнішого характеру» [201, с. 226].

Римські юристи позитивно сприймали абстрактний характер кондикційного позову. Затребуваність даного позову серед юристів пояснювалася тим, що його можна було застосовувати в усіх випадках, коли через несправедливість відповідач був зобов'язаний повернути позивачу майно, набуте ним без належної правової підстави або сплатити за нього певну суму. Слід зазначити, що можливість сплати визначеної певної суми також з'явилася не одразу. Згодом як компенсацію можна було передавати позивачу іншу річ, схожу за зовнішнім виглядом чи вартістю на ту, яка була вилучена із законного володіння.

Абстрактний характер кондикційного позову проявлявся також в тому, що в ньому не вказувалися підстави для виникнення боргу відповідача, у зв'язку із чим, в римському праві класичного періоду розширювалася сфера застосування кондикції як особливого позову, що впливало з факту набуття майна без достатніх підстав, а також розширювалась сфера особистих позовів в цілому, тобто, по суті – позовного способу захисту.

Отже, зобов'язання з набуття майна без достатньої правової підстави зародились на основі ідеї недопустимості неправомірного збагачення. Становлення захисту відповідних зобов'язань відбувалось за допомогою кондикційного позову, який мав абстрактний характер.

З розвитком римської юриспруденції змінилися і вийшли на новий рівень підходи до розуміння кондикцій. У післякласичний період свого розвитку римська юриспруденція виділила окремі види кондикційного позову про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав, що отримало закріплення в Дигестах Юстиніана. Зазначеним кондикціям присвячені положення 12 і 13 книг Дигестів. Класифікація кондикційних позовів про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав сформована з врахуванням конкретних обставин, які були підставою для витребування і мали загальну назву «*condictiones sine causa*» [209, с. 115; 132; 230; 170, с. 30]. Таким чином, кондикція поступово втрачала свій абстрактний характер.

У широкому розумінні поняття «*condictiones sine causa*» дійсно охоплювало всі зазначені в Дигестах Юстиніана кондикції про повернення неправомірного збагачення і в цьому сенсі можна говорити про, так звану, генеральну кондикцію «*condictio sine causa generalis*» [233, с. 872], яка охоплювала всі кондикції про безпідставне збагачення. Водночас слід зауважити, що зазначене поняття є радше науковим терміном, адже у римському праві воно не було виокремлене як самостійна дефініція.

Повертаючись до «*condictiones sine causa*» (кондикційні позови про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав), цікавим видається визначення підстави «*causa*», за якою майно вважалося набутиим без достатніх підстав. Зараз вкрай складно визначити, що саме римські юристи вкладали в це поняття, оскільки, наприклад, в римських джерелах наводиться більше 30 визначень терміну «*causa*». Деякі науковці метою позову вважають не лише повернення всього отриманого майна, але й, залежно від ситуації, повернення частини наявного майна. Дослідники звертають увагу, що відносно зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав (та й зобов'язань в цілому), ключове значення має поняття «підстава набуття майна» [209; 221, с. 118; 170, с. 31].

Узагальнюючи норми римського права, Г. В. Пучкова наводить необхідні елементи підстави «*causa*» виникнення права вимоги повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав:

– фактичне отримання майнової вигоди однією особою від іншої. Вигода може мати різні форми: сума коштів, майно, зобов'язання немайнового характеру (вимога, відмова від вимоги тощо);

– майнова вигода надається особі з певною метою: отримання позики і надання боргової розписки, укладення шлюбу і надання приданого, майнова допомога за здійснення певних дій тощо;

– недосягнення мети, для якої надавалося майнова вигода: розписка була складена, а позика не була надана; придане було передане, а шлюб не укладався; особа, якій надавалася допомога для отримання майнової вигоди, померла раніше, ніж інша особа отримала вигоду тощо [135, с. 189].

При цьому, основою для введення можливості подання кондикційного позову, тобто позову, який залежить від певних умов, було прагнення до справедливості у таких випадках:

– якщо збагачення відбулося за рахунок конкретної особи, не можна було подавати позов, якщо це набуття майна відбулося без достатніх підстав і зобов'язань з боку особи, яка була відсутня або з обставин, що не залежали від неї;

– якщо набуття майна без достатніх підстав відбувалося за рахунок іншої особи і не містило «нечесних» дій, наприклад, шахрайства або зловмисних дій. Це було особливо важливим, оскільки у цьому випадку виникало питання про порушення правил не через договір, а через правопорушення і відповідальність за правила торгових (деліктних) зобов'язань.

Даний етап розвитку характеризується зміною абстрактного характеру кондикційного позову на конкретний, що має свої підстави і умови застосування. Саме після формулювання підстав і умов подання позову, починають формуватися його види.

Г. В. Пучкова в роботі, присвяченій зобов'язанням, що виникають внаслідок набуття майна без достатніх підстав за римським приватним правом та їх рецепції у цивільному законодавстві України, розглянула зміст та класифікацію відповідних зобов'язань. Авторка робить висновок, що різноманітні випадки набуття майна без достатніх підстав об'єднуються у декілька груп:

- *condictio indebiti* (позов про повернення не заборгованого);
- *condictio causa data causa non datorum* (позов про повернення майнового надання, мета якого не досягнута);
- *condictio ex causa furtiva* (позов, що подається на підставі «крадіжки» зловмисного привласнення чужого майна);
- *condictio ex causa injusta* (позов про повернення одержаного несправедливо чи за неправильною підставою);
- *condictio sine causa* (загальний позов про повернення чужого майна, одержаного за відсутності правових підстав) [136, с. 66].

Б. П. Карнаух сформував підстави та виділив їх як умови, які одночасно є й

позовами:

– збагачення через помилкову сплату неіснуючого боргу (*condictio indebiti*) (Dig. 12.6; CJ. 4.5.);

– збагачення внаслідок дій, що були вчинені через припущення майбутніх обставин, які насправді не настали (*condictio causa data causa non secuta*, або *condictio ob causam datorum*) (Dig. 12.4; CJ. 4.6.);

– збагачення через ганебну підставу (*condictio ob turpem causam*) (Dig. 12.5; CJ. 4.7.);

– збагачення через незаконну підставу (*condictio ob iniustam causam*) (Dig. 12.5; CJ. 4.9.) [60, с. 20].

Порівнюючи ці дві класифікації можна побачити, що їх відмінність полягає у збагаченні через ганебну підставу (*condictio ob turpem causam*) та збагаченні через крадіжку (*condictio ex causa furtiva*), в результаті чого можна припустити, що дані позови є достатньо схожими та можуть співвідноситися як загальне та спеціальне. Враховуючи, що крадіжка є ганебною підставою для збагачення, можна дійти висновку, що *condictio ex causa furtiva* (збагачення через крадіжку) є різновидом *condictio ob turpem causam* (збагачення через ганебну підставу).

Як зазначалося вище, поняття «кондикційні позови» отримало своє закріплення в Дигестах Юстиніана. Згідно з положеннями Дигестів пред'явити *condictio possessionis* (кондикційний позов) міг як власник, який втратив володіння річчю, так і не власник. Наприклад, якщо проста передача володіння була здійснена помилково, то могли пред'явити кондикційний позов про витребування майна внаслідок його набуття без достатніх підстав (*condictio indebiti*). Якщо мало місце насильницьке відбирання володіння – позов про повернення отриманого в результаті правопорушення (*condictio ob iniustam causam*). Якщо комусь на ділянку принесли чужу річ, то її можна було витребувати за допомогою загальної кондикції про повернення набутого без підстави (*condictio sine causa*) [86, с. 123–124].

Таким чином, даний етап розвитку пов'язаний із класифікацією кондикційного позову.

В наступні століття внаслідок загального процесу рецепції римського права

поняття «зобов'язання з набуття майна без достатньої правової підстави» з'явилося у законодавстві та юридичній доктрині європейських та інших країн. Взявши за основу вчення римських юристів про кондикцію, фахівці в традиціях континентального права намагались «пристосувати» його до вітчизняних законів.

Не претендуючи на вичерпний історичний огляд становлення «набуття майна без достатніх підстав», у цьому розділі зосереджено увагу на ключових етапах його розвитку, які найвиразніше демонструють еволюцію цієї правової категорії.

Далі доречно розглянути особливості набуття майна без достатніх правових підстав у період радянського права. Варто зазначити, що розвиток господарського права формувався в умовах планової економіки та нав'язливої ідеї соціалізму, яка жодним чином не сприяла відокремленості або можливості формування належної господарської діяльності у сучасному розумінні. Мова не йшла про належні конкурентні господарські відносини або навіть про приватну власність як відокремлене майно суб'єкта господарювання. Виняток становили дрібні форми праці (ремісники, кустарні виробники), які поступово ліквідувалися.

У соціалістичному суспільстві 20–30-х років термін «цивільне право» нерідко замінювали на «господарське право», яке в той час за змістом не відрізнялося від цивільного права. Часто цивільне право називали господарським, аргументуючи це тим, що після виокремлення сімейного права в окрему галузь, предметом цивільного права залишався переважно господарський обіг [3, с. 81].

При формуванні етапів розвитку господарського права А. М. Апаров та В. О. Котул звертають увагу, що у жовтні 1923 року Комісія з внутрішньої торгівлі при Раді праці та оборони РРФСР подала на розгляд законодавчого органу проект Торговельного Зведення. Необхідність його ухвалення пояснювалася потребою державного регулювання «торгово-промислової стихії», характерної для того часу. Введені в межах реалізації політики НЕПу приватноправові елементи господарювання вимагали узгодження з державним сектором економіки та державним контролем. Однак цей проєкт був відхилений, імовірно, через те, що частина представників тодішньої владної еліти не підтримувала політику НЕПу,

вважаючи її буржуазною. На той момент відносини у сфері господарювання регулювалися виключно положеннями ЦК 1922 року [3, с. 81]. Він включав окремий розділ XII «Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення» [186]. Варто відмітити, що аналогічна норма збереглася до теперішнього часу і в частині (далі – ч.) 1 ст. 1212 чинного ЦК України [185].

Цивільний кодекс Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі - ЦК УРСР) 1922 р. містив положення про повернення безпідставно одержаного майна (ст. 400) [186]. Для проведення аналогії із чинним законодавством за основу взято ч. 1 ст. 1214 ЦК України. Суттєва відмінність полягає у відсутності в чинному законодавстві положення про відповідальність особи за погіршення майна до того, як вона дізналась або повинна була дізнатись про неправомірність збагачення, за умов наявності в її діях умислу або грубої необережності. Варто зауважити, що при цьому обов'язково враховується поведінка особи: чи знала вона про набуття майна без достатніх підстав, чи могла знати, чи повинна була знати?

У 1922 р. на рівні кодифікованого нормативного акту було закріплене правило про «відсутність права вимагати повернення виплаченого у того, хто виконав зобов'язання, яке хоча і позбавлене позовної сили, але не є недійсним в силу закону» (ст. 401) [186]. Зазначено, що «збагатілий коштом іншої особи через протизаконну або направлену на шкоду державі дію цієї особи зобов'язаний внести неправомірно одержане в дохід держави» (ст. 402) [186].

Аналізуючи детальніше конкретні положення ЦК УРСР 1922 р. щодо зобов'язань із набуття майна без достатніх підстав, науковці попередніх десятиліть, а в ретроспективному аспекті й сучасні вчені, виділяють умови виникнення законного обов'язку повернення неправомірно отриманого: «1) наявність збагачення на стороні однієї особи («збагаченої»); 2) походження цього збагачення завдяки іншій особі («постраждалій»); 3) відсутність достатньої, встановленої законом або договором, підстави збагачення» [43, с. 91].

Проводячи паралель із римським правом, доцільно вважати такі умови необхідними елементами підстави «causa», виникнення права вимоги повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав.

Таким чином, можна зробити висновок, що ЦК УРСР 1922 р. став важливою віхою розвитку категорії зобов'язань з набуття майна без достатньої правової підстави, закріпивши положення, які стали основою для подальшого розвитку нормативного регулювання набуття майна без достатніх підстав.

На відміну від ЦК УРСР 1922 р. «Основи цивільного законодавства СРСР і союзних республік», затверджені Верховною Радою СРСР 8 грудня 1961 р., не містили окремого розділу, який регулював зобов'язання, що виникають внаслідок набуття майна без достатніх підстав. Положення цього акту в більшій мірі передбачали захист права власності та витребування майна з чужого незаконного володіння, що відповідає гл. 29 ЦК України 2003 р.

Зазначене вище відображене у ст. 28 «Основ цивільного законодавства»: «Власник має право витребувати своє майно з чужого незаконного володіння» [87]. Ст. 28 передбачає також, що якщо майно було набуто безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати, то власник має право витребувати його від набувача у всіх випадках. Як і сучасний ЦК України, «Основи цивільного законодавства» передбачали витребування майна від добросовісного набувача та положення щодо неможливості витребування від такого добросовісного набувача грошових коштів та цінних паперів. Додатково положення «Основ цивільного законодавства» передбачали захист державного майна, майна колгоспів та інших кооперативних та громадських організацій, що зумовлено радянською правовою системою [87].

Таким чином, можна стверджувати, що «Основи цивільного законодавства» встановлювали такий речово-правовий спосіб захисту цивільних прав та інтересів власника як віндикація, що в більшості дублюється в гл. 29 сучасного ЦК України. Водночас регулювання зобов'язань із набуття майна без достатніх підстав не знайшло відображення в даному нормативному акті на відміну від ЦК України 1922 р., тому недоцільно виділяти його як окремий етап розвитку законодавчого регулювання набуття майна без достатніх підстав.

У подальші роки спостерігається боротьба течій формування господарського права, серед яких концепція єдності господарського права на протигагу поділу господарського права на господарсько-адміністративне та цивільне. Таким чином,

господарсько-адміністративний напрямок регулював би підпорядковані та планові відносини соціального сектору, а цивільне право зосередилося б на регулюванні відносин приватних власників. Наслідком розвитку даної ідеї стала пропозиція разом з «Основами цивільного законодавства СРСР» прийняти Господарсько-адміністративний кодекс, проте ця правова теорія залишилася на рівні теорії [3, с. 82].

Згодом репресивний радянський режим піддав сумніву сформовані теорії, а саму науку «Господарське право» було визнано лженаукою, що призвело до занепаду наукового розвитку галузі. Відповідно, єдиною концепцією, яка існувала на той час була соціально-цивілістична.

Необхідно зазначити, що до середини 1950-х років у СРСР майже повністю ігнорувалася теорія господарського права. В цей період монопольне становище займало цивільне право, а вчені-правознавці і займалися деякими проблемами господарських відносин у сучасному їх розумінні.

Лише з середини 1950-х років почалася фундаменталізація господарського права, відродження господарсько-правової науки, зародження єдиної концепції господарського права. Даний період характеризується обґрунтуванням основної мети господарсько-правової науки. В. К. Мамутов став першим українським вченим, який започаткував одну із сучасних господарських шкіл права (Донецька школа господарського права).

Наступною віхою нормативного закріплення зобов'язань із набуття майна без достатньої правової підстави було прийняття у 1963 р. ЦК УРСР. Гл. 42 «Зобов'язання, що виникають внаслідок придбання або збереження майна за кошти іншої особи без достатніх підстав» включала всього 3 статті і регулювала порядок виконання зобов'язання щодо повернення безпідставно придбаного або безпідставно збереженого майна, стягнення безпідставно придбаного майна в дохід держави. ЦК УРСР 1963 р. містив «класичне» положення про те, що «особа, яка одержала майно завдяки іншій особі без достатньої підстави, встановленої законом або договором, зобов'язана повернути безпідставно придбане майно цій особі» [187; 43, с. 92].

Як і в нормах попереднього Кодексу, закріплювалось, що такий же обов'язок

виникає, коли підстава придбання майна згодом відпала. Крім цього, за аналогією з ЦК УРСР 1922 р., в нормативному акті 1963 р. містився перелік майна, що не підлягало витребуванню. На відміну від ЦК УРСР 1922 р. у ЦК УРСР 1963 р. була норма про необхідність повернення безпідставно придбаного майна в натурі, а також положення про необхідність відшкодування вартості майна, визначеної на момент придбання, в разі неможливості його повернення [43, с. 93].

Отже, можна говорити про те, що даний історичний проміжок розвитку зобов'язань із набуття майна без достатніх підстав характеризується появою двох способів виконання зобов'язання: повернення майна і відшкодування його вартості. У межах дослідження римського права зазначалося про наявність різних способів виконання зобов'язань, що виникали у разі набуття майна без належних підстав: повернення самого майна, відшкодування його вартості або компенсація шляхом надання іншої речі замість втраченої чи пошкодженої. Враховуючи це, можна зробити висновок, що ЦК УРСР 1963 р. розширив перелік способів виконання зобов'язання і водночас провів аналогію з переліком, сформованим римським правом.

Щодо господарського права цього періоду, то, як зазначалось вище, його особливість визначала соціалістична власність, а саме – народна, колгоспна, власність громадських організацій. Заперечувалась будь-яка власність на засоби виробництва. Передумовою розвитку саме господарського законодавства були закони, що стосувались планування, державних підприємств, господарських зв'язків. Формуючи базис наявних законодавчих актів, у 60-тих роках ХХ століття фахівці у сфері господарського права займалися систематизацією законодавства. Підсумком роботи юристів-господарників став збірник законодавчих актів з питань народного господарства СРСР, Зведення законів СРСР та Зведення законів союзних республік [88, с. 146].

Цивілістичний підхід до врегулювання питання набуття майна без достатніх підстав не дозволяв віднести такі правовідносини до предмету регулювання радянського господарського права. Крім того відсутність у суб'єкта господарювання приватного майна та державна власність на усі господарські

засоби (ресурси) нівелює саму ідею можливості набуття майна без достатніх підстав. Радянська влада прагнула знищити будь-яку ідею виокремлення господарського права, оскільки вважала його загрозою сфері адміністративного впливу, а, відтак, і власному впливу на економіку.

З розвитком держави, зміною політичної обстановки змінюється і законодавство. Початок 90-х років став відправною точкою ринкових трансформацій у країні, які вплинули передусім на розвиток господарського права. Перехід від планової економіки до ринкових механізмів супроводжувався суттєвими змінами: впровадженням нової соціально-економічної політики та проведенням низки реформ у сфері господарського права. Для того аби відповідати структурі нової економічної моделі країни створені нові правові інститути і норми та модернізовані існуючі.

Відповідно до ст. 3 Основ цивільного законодавства Союзу РСР і республік 1991 р., цивільні права і обов'язки виникають, окрім усього іншого, внаслідок придбання або збереження майна без достатніх підстав за рахунок іншої особи (безпідставне збагачення). Гл. 19 «Зобов'язання, що виникають внаслідок заподіяння шкоди і безпідставного збагачення» містила окремі статті, присвячені питанням виконання зобов'язань щодо повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав [85].

Із здобуттям Україною незалежності постало питання про курс держави як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. В результаті перемовин Європейської комісії та України у 1994 р. була підписана Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами, яка започаткувала основи співпраці [179].

Прагнення держави до модернізації політико-правової системи та економіки визначило стратегічний курс на інтеграцію України до ЄС. Необхідність забезпечення національних інтересів України, утвердження її статусу як впливової європейської держави та повноправного члена ЄС зумовило прийняття у 1998 р. Указу Президента України «Про затвердження Стратегії інтеграції України до ЄС» [127].

Вже на цьому етапі Угода 1994 року передбачала зближення існуючого і

майбутнього законодавства України із законодавством Співтовариства шляхом поступового приведення у відповідність до законодавства Співтовариства [177]. З прийняттям 16.01.2003 р. і набуттям чинності 01.01.2004 р. ГК України, господарське право остаточно сформувалося як самостійна, кодифікована та відокремлена галузь права. ГК України містив норми щодо набутого майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав. Зокрема, згідно із ст. 174 ГК України підставою виникнення господарського зобов'язання серед інших є заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав [34].

Подальше прагнення України до зближення з ЄС сприяло підписанню в 2014 році Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (далі – Угода про асоціацію), яка набрала чинності в 2017 році та відкрила для України шлях до ринку ЄС, що стимулювало розвиток господарської діяльності [176].

Однією з основних цілей, визначених у ст. 1 Угоди про асоціацію є запровадження умов для посилення економічних та торговельних зв'язків, що сприятимуть поступовій інтеграції України у внутрішній ринок ЄС, включаючи створення поглибленої та всеосяжної зони вільної торгівлі, а також підтримка зусиль України щодо завершення переходу до функціонуючої ринкової економіки, зокрема через поступову адаптацію її законодавства до *acquis* ЄС [176].

З прийняттям Угоди про асоціацію перед законодавцем, а також перед науковцями у сфері господарського права постало важливе завдання реформування загальних підвалин господарського законодавства [157, с. 307].

У лютому 2022 р. Україна подала офіційну заявку на вступ до ЄС та у червні того ж року отримала статус кандидата на членство в ЄС. Процес інтеграції нових держав-членів ЄС відбувається через механізм розширення, який передбачає виконання певних політичних та економічних вимог країнами-кандидатами. Ключовим етапом реформ є гармонізація законодавства України з правовими нормами ЄС [194, с. 160].

Євроінтеграційні процеси в країні, необхідність наближення правового регулювання господарських відносин до європейської моделі, тривалі дискусії щодо часткової тотожності положень ГК України та ЦК України, необхідність впровадження корпоративної форми управління для державних та комунальних підприємств стало підставою для прийняття 09.01.2025 р., ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», згідно з яким ГК України втрачає чинність з дня введення в дію цього Закону (через шість місяців з дня набрання ним чинності) [130].

Відповідно, скасовуються підстави виникнення господарського зобов'язання, передбачені ст. 174 ГК України, що зумовлює пряме застосування положень гл. 83 ЦК України при вирішенні питання правового регулювання набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав.

Таким чином, можна зробити висновок, що в історії розвитку юридичної категорії «набуття суб'єктом господарювання майна без достатньої правової підстави» досліджено та виокремлено такі характеристики окремих етапів її розвитку:

1. Перший етап – *період давньоримської держави* – зародження зобов'язань із набуття майна без достатньої правової підстави на основі ідеї недопустимості неправомірного збагачення та захисту відповідних зобов'язань за допомогою кондикційного позову, формулювання підстав і умов подання такого позову, його видів. На основі класичних римських положень вчення про кондикцію зроблено доктринальну спробу подальшого їх розвитку. Для цього етапу характерне більш широке тлумачення зобов'язання при набутті майна без достатніх підстав; постійні спроби юридичної теорії та практики відмежувати кондикційні зобов'язання від суміжних правових явищ.

2. Другий етап – *період радянської влади в Україні* – характерний придушенням спроб розвитку та кодифікації господарського законодавства, просуванням цивілістичної спрямованості регулювання відносин власності, відсутністю приватної власності. Соціалістичний вектор політики зумовив закріплення саме у ЦК УРСР 1922 р. набуття майна без достатніх підстав як одну з підстав виникнення

зобов'язань. Господарське право радянських часів змогло відновитися у 1950-х роках, проте монопольне становище цивільного права зумовило прийняття у 1963 р. ЦК УРСР. Для цього етапу характерні такі риси: поява двох способів виконання зобов'язання: повернення майна і відшкодування його вартості. Зазначені зобов'язання не були предметом регулювання Господарського права, що є закономірним, оскільки виробничі ресурси належали державі.

3. Третій етап – *сучасний законодавчий етап в Україні* – означений прийняттям ГК України 2003 р. Розвиток держави, зміна політичної обстановки в країні сприяли ринковим трансформаціям на початку 90-х років, які насамперед вплинули на розвиток господарського права. Відбулось остаточне виділення господарського права як самостійної, кодифікованої та відокремленої галузі права. Господарське зобов'язання з набуття майна суб'єктом господарювання без достатньої правової підстави остаточно сформувалося та знайшло відображення у ст. 174 ГК України. Підписання Угоди про асоціацію поглибило процеси зближення України та ЄС.

Євроінтеграційний процес передбачає створення єдиного правового поля, що дозволить Україні ефективно інтегруватися в європейську економічну систему та вимагає гармонізації національного законодавства. Зазначені процеси, необхідність наближення правового регулювання господарських відносин до європейської моделі та дискусії щодо ГК України сприяли прийняттю ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», згідно з яким втрачає чинність ГК України через шість місяців після набуття чинності цього закону. Зокрема, втратила чинність ст. 174 ГК України, яка визначала однією з умов виникнення господарського зобов'язання набуття суб'єктом господарювання майна без належних підстав. Натомість, для регулювання правовідносин, пов'язаних із набуттям майна без достатніх підстав, наразі застосовуються положення гл. 83 ЦК України.

1.2 Господарське зобов'язання як складова набуття майна без достатніх підстав

Розглядаючи поняття господарських зобов'язань з набуття майна суб'єктом господарювання без достатньої правової підстави важливо визначитись із сутністю такої юридичної категорії як господарські зобов'язання, що є основною складовою набуття майна без достатніх підстав у господарсько-правовому аспекті.

Господарські зобов'язання достатньою мірою представлені в літературі з господарського права, висвітлені у монографічних дослідженнях [5; 69; 70 та ін.] та наукових статтях [6; 21; 29; 37; 72]. Незважаючи на зазначене, у межах цієї праці доцільно розглянути цю категорію у контексті тематики дослідження.

Згідно з В. М. Сломою, зобов'язання є правовими взаємозв'язками, в межах яких одна особа має право на певні дії з боку іншої [159, с. 125]. У цьому визначенні зобов'язання співвідноситься з категорією права вимоги.

К. П. Сінявський трактує зобов'язання як теоретико-правову категорію: «урегульовані нормами права суспільні відносини між правосуб'єктними суб'єктами, які виникають, змінюються і припиняються щодо як майнових, так і немайнових об'єктів, внаслідок чого у однієї зі сторін виникає обов'язок вчинити певні дії чи утриматись від їх вчинення, невиконання якого є підставою для застосування засобів юридичної відповідальності» [158, с. 30].

Важливим є твердження О. П. Подцерковного, що поняття «зобов'язання» є загальноправовим, а його додаткові ознаки формують видові різновиди, зокрема цивільні, фінансові, господарські зобов'язання [92, с. 198].

Н. Ю. Голубєва дала розгорнуте визначення, що об'єднує більшість ознак зобов'язання: зобов'язання є складним динамічним правовідношенням, що опосередковує рух матеріальних і нематеріальних благ, встановлюючи взаємозалежність суб'єктивних прав і юридичних обов'язків його учасників. У рамках цього правовідношення боржник наділений юридичним обов'язком здійснити на користь кредитора визначені дії майнового чи немайнового характеру або утриматися від їх вчинення, тоді як кредитор наділений кореспондуючим

суб'єктивним правом вимагати належного виконання зобов'язання. Водночас у двосторонніх зобов'язаннях кожна зі сторін є одночасно і кредитором (у частині належних їй вимог), і боржником (у частині покладених на неї обов'язків) [цит. за 155, с. 158]. Ознаки, які можна виділити за доктринальним визначенням, сформульованим Н. Ю. Голубевою для цивільного зобов'язання, характерні і для господарського зобов'язання. Б. В. Деревянко зазначає, що зобов'язальне право можна вважати окремою комплексною галуззю права, яка є підгалуззю господарського права, але зобов'язальне право може розглядатися також як підгалузь цивільного права [44, с. 19]. При цьому слід враховувати, що в господарському праві сформована усталена думка, що зобов'язання при набутті майна за рахунок іншої особи без достатніх підстав вважаються господарськими, якщо обидва їх учасники є суб'єктами господарювання чи учасниками господарських відносин [173, с. 150].

Враховуючи історичний аспект розвитку господарського права та формування його положень внаслідок розвитку цивільних правовідносин, поняття «господарське зобов'язання» вперше було закріплене ст. 173 ГК України [34]. Це визначення майже тотожне визначенню зобов'язання, наведеному у ст. 509 ЦК України, що зумовлено загальною характеристикою даного поняття сформованою спочатку у цивільному праві. Основна відмінність полягала у суб'єктах зобов'язань та сфері застосування, що визначалась, виходячи з господарської галузевої приналежності. Варто зазначити що, господарська діяльність нікуди не зникла, суб'єкти господарювання як сторони у зобов'язаннях провадять свою діяльність, а, відтак, і зобов'язання у сфері господарювання нікуди не зникають, незважаючи на втрату чинності ГК України.

У ст. 2 ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» господарську діяльність трактують як діяльність у сфері суспільного виробництва, спрямовану на виробництво та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність, а в ч. 2 передбачено, що суб'єкти господарювання є учасниками господарських відносин, що несуть

відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах свого відокремленого майна [130]. Тобто, суб'єкти господарювання, здійснюючи господарську діяльність та реалізуючи господарську компетенцію, зумовлюють виникнення, виконання, зміну або припинення господарських зобов'язань.

Відповідно до законодавчої класифікації господарських зобов'язань в ГК України, законодавець виділяв майново-господарські та організаційно-господарські зобов'язання.

Згідно з ст. 175 ГК України майнові зобов'язання, що виникають між суб'єктами господарських правовідносин, регулюються положеннями ЦК України з урахуванням специфіки, визначеної ГК України [34]. Однак, як зазначає А. Г. Бобкова, на практиці у сфері господарських зобов'язань та інших відносин часто застосовувались норми ЦК України, іноді без врахування особливостей, закріплених у ГК України [15, с. 30].

У науковій доктрині організаційно-господарські зобов'язання часто протиставляли майновим, акцентуючи увагу саме на відсутності майнової складової [16, с. 73-74]. О. П. Віхров зазначає: «зміст організаційно-господарських правовідносин охоплює комплекс прав та обов'язків сторін, спрямованих на досягнення єдиного організаційно-економічного результату у сфері управління і регулювання господарської діяльності» [26, с. 16].

Сформовано і протилежну позицію, відповідно до якої організаційно-господарські відносини та зобов'язання є цілісною системою правовідносин, що виникають між суб'єктами господарювання та суб'єктами, які реалізують організаційно-господарські повноваження. Ці відносини охоплюють не лише координаційні чи управлінські аспекти господарської діяльності, але й включають майнові відносини між зазначеними суб'єктами [62, с. 60].

Слушним є твердження судді-практика С. Демченко, наведене А. П. Чернегою у своїй науковій праці, що ознакою, яка виокремлює господарську діяльність серед інших правових форм, є її комплексний характер, що виявляється в органічному поєднанні майнових та організаційних складових. Такий підхід свідчить про суттєву специфіку господарських правовідносин порівняно з цивільно-правовими, які

характеризуються пріоритетом диспозитивного регулювання та формальною рівністю сторін. Натомість для господарського права характерне поєднання приватно-правових засад із вимогами забезпечення публічного інтересу, що вимагає підтримання оптимального співвідношення між автономією волевиявлення суб'єктів господарювання та інтересами суспільства [190, с. 198].

Слід погодитися, що організаційно-господарські відносини включають в тому числі і майнову складову, наприклад, організаційно-господарські зобов'язання щодо розподілу прибутку передбачають чіткий порядок виплати дивідендів. Таким чином, у ході виконання зобов'язань засновник товариства може помилково перерахувати кошти (або з порушенням передбаченого статутом порядку) одному з учасників, що призведе до виникнення зобов'язання з набуття майна без достатніх підстав.

Із прийняттям ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» та втратою чинності ГК України до майнових зобов'язань, що виникають між суб'єктами господарювання застосовуються положення ЦК України. Звичайно це є закономірним, оскільки майново-господарські зобов'язання є цивільно-правовими відносинами, які виникають між суб'єктами господарської діяльності у процесі їхньої взаємодії, звичайно з врахуванням особливостей регулювання відносин у сфері господарювання.

Аналізуючи дефініції майново-господарських (ч. 1 ст. 175 ГК України) та організаційно-господарських (ч. 4 ст. 176 ГК України) зобов'язань А. Б. Гриняк акцентує увагу на їх приватно-правовій сутності. З огляду на це, вчений вважає доцільним закріплення у розділі 1 книги 5 ЦК України статті, яка б визначала поняття та природу організаційно-правових зобов'язань [35, с. 89].

Така позиція є дискусійною, оскільки, не дивлячись на визначення майново-господарського зобов'язання як цивільно-правового, зобов'язана сторона все ж таки здійснює господарську дію, тому повне ототожнення цих зобов'язань з цивільно-правовими не зовсім коректне. Тому питання про нормативне закріплення таких зобов'язань є актуальним. Враховуючи скасування положень

ГК України, в тому числі гл. 19, та наявність відмінностей між господарськими та цивільними зобов'язаннями, найбільш доцільно було б частину положень ст. 175 та ст. 176 ГК України включити в ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб».

Обґрунтоване визначення господарського зобов'язання наводить Б. В. Дерев'янку: «Господарське зобов'язання – зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання з *підстав, передбачених ГК України*, в силу якого один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо) або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управлена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку» [45, с. 10].

Б. В. Дерев'янку зазначає, що враховуючи сучасну законодавчу ситуацію це визначення потребує актуалізації: «Господарське зобов'язання – зобов'язання, що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання *на підставі юридичних фактів, що породжують права та обов'язки*, в силу яких один суб'єкт (зобов'язана сторона, у тому числі боржник) зобов'язаний вчинити певну дію господарського чи управлінсько-господарського характеру на користь іншого суб'єкта (виконати роботу, передати майно, сплатити гроші, надати інформацію тощо), або утриматися від певних дій, а інший суб'єкт (управлена сторона, у тому числі кредитор) має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку [45, с. 10]. Б. В. Дерев'янку наголошує, що, враховуючи сучасну законодавчу ситуацію це визначення потребує актуалізації, зокрема підставою господарського зобов'язання будуть юридичні факти, що породжують права та обов'язки зобов'язаної та управленої сторін.

Умовою виникнення господарського зобов'язання з набуття майна без

достатньої підстави є юридичний факт (вольова дія чи бездіяльність), виражена в отриманні майна (блага) чи збереженні його за відсутності належної підстави. Майже всі норми гл. 83 ЦК України визначають зобов'язання, які у цьому правовідношенні має вчинити та чи інша сторона за включенням ст. 1215 ЦК України, що дає визначення безпідставно набутого майна, яке не підлягає поверненню. Відповідно у більшості випадків законодавець у гл. 1215 ЦК України поняття «зобов'язання» ототожнює з поняттям «обов'язок», оскільки предметом у зазначених зобов'язаннях є дії, які боржник (набувач) зобов'язаний виконати для повернення безпідставно набутого, збереженого майна.

О. П. Подцерковний справедливо наголошує, що для розуміння природи зобов'язання слід зосереджуватися не стільки на його майновому чи приватно-правовому аспекті, скільки на характері взаємозв'язку між управненою і зобов'язаною сторонами. У цивілістичній науці визнається, що обов'язок у межах зобов'язання має динамічний характер і невід'ємно пов'язаний із відповідним суб'єктивним правом іншої сторони, якою в господарських правовідносинах є управнена особа. Такий взаємозв'язок створює правову взаємодію сторін у контексті конкретних прав і обов'язків. Водночас варто підкреслити й інституційний аспект цих правовідносин, тобто їх існування в межах певної правової системи та наукової галузі. Зазначене, зокрема, обумовлює виокремлення такої категорії, як організаційно-господарські зобов'язання [92, с. 198].

Законодавчо закріплені та сформульовані науковцями визначення дають можливість виокремити такі галузеві ознаки господарського зобов'язання:

– *особливий суб'єктний склад учасників зобов'язань*: суб'єктами господарських зобов'язань є суб'єкти господарювання та учасники відносин у сфері господарювання, що є не лише боржником і кредитором, як передбачено цивільно-правовими відносинами, але й суб'єкти, наділені організаційно-господарськими повноваженнями;

– *сфера застосування*: сфера господарювання;

– *дії суб'єктів зобов'язання*: дії господарського чи управлінського характеру;

– *підстави виникнення*.

Таким чином, зобов'язання, яке виникає внаслідок набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав може вважатися господарським у разі наявності вищезазначених ознак. Визнання зобов'язання господарським при набутті майна без достатніх підстав зумовлює особливості правового регулювання, порядок повернення майна та визначення правових наслідків для сторін. Наприклад, недотримання вимог податкового законодавства при укладенні договору між суб'єктами господарювання може бути підставою для визнання його недійсним у частині включення податку на додану вартість до загальної ціни. Визнання правочину недійсним призводить до припинення підстави його набуття та вимагає застосування положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України до спірних правовідносин [109].

Господарське зобов'язання, що виникає при набутті майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав можна розглядати в загальному розумінні. Загальні характеристики зобов'язання, запропоновані та розроблені в теорії цивільного права, здебільшого актуальні й для господарського зобов'язання [28, с. 124].

Загальне розуміння господарського зобов'язання формується через виокремлені в науковій літературі ознаки:

- *відносність*: як мінімум дві сторони зобов'язання [28, с. 122];
- *дієвість*: об'єктом зобов'язання є певна дія, яка виникає на основі права вимоги управненої сторони і якої має дотримуватись зобов'язана особа [158, с. 27];
- *організаційно-майновий характер* [28, с. 122];
- *фактичність*: зобов'язання виникає на основі певних юридичних фактів [158, с. 27].

Господарські зобов'язання, що виникають внаслідок набуття майна без достатніх підстав За твердженням Г. В. Єрмоєнко ці зобов'язання можуть належати до правоохоронних відносин, позадоговірних зобов'язань. Вони мають компенсаційну спрямованість, тобто націлені на те, щоб майновий стан сторони, в правах якої відбулися негативні зміни (внаслідок події, факту, правопорушення, здійснення права (набуття майна без достатніх підстав), було б відновлено [49, с. 198].

Для розкриття сутності зобов'язання, як основної складової набуття

суб'єктом господарювання майна без достатніх підстав, розглянемо класифікацію зобов'язань за підставами виникнення та змістом зобов'язальних правовідносин.

Враховуючи предмет дослідження, за підставами виникнення, зобов'язання можна поділити на *договірні* (які виникають на підставі договорів та інших угод) і *позадоговірні* (які регулюються імперативними нормами та виникають з порушення абсолютних прав). Господарські зобов'язання, що виникають внаслідок набуття майна без достатніх підстав відносяться до позадоговірних та регулюються імперативними приписами, що зумовлено вчиненням дій, які порушують майнову сферу потерпілої сторони.

Варто зазначити, що наявність договірних відносин також може призвести до виникнення зобов'язань з набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав, якщо таке набуття спричинене виконанням договірних обов'язків, які виходять за межі правочину.

Змістом господарського зобов'язання є сукупність прав та обов'язків сторін, що виникають у процесі господарських правовідносин. Детальне вивчення цього питання розкривається у наступних розділах даної наукової праці, тому тут доцільно обмежитися загальною характеристикою відповідної юридичної категорії.

В юридичній конструкції «господарське зобов'язання у зв'язку з набуттям майна без достатньої правової підстави» зобов'язання є ключовим елементом, оскільки формує загальний вектор та відображає основне функціональне призначення сукупності правових норм, а саме: виникнення обов'язку вчинення дій на користь іншої сторони та право вимагати вчинення таких дій.

Як зазначає В. Саксонов, у Цивільному та Господарському кодексах України категорія «зобов'язання» ототожнюється з поняттям «договір». У назві гл. 51 ЦК України йдеться про «правові наслідки порушення зобов'язання», а також про «відповідальність за порушення зобов'язання». Проте «порушення правовідношення» (останнє є ключовим словом у визначенні поняття «зобов'язання» відповідно до ст. 509 ЦК України) автор вважає не найбільш вдалим формулюванням, оскільки зазвичай йдеться про порушення умови (умов) договору.

Ототожнення категорії «зобов'язання» з поняттям «договір» було і в ГК України (ст. 176, 193, 216). Так, у ч. 3 ст. 193 і ч. 3 ст. 216 ГК України йдеться про «порушення зобов'язання», а не порушення умови (умов) договору. У ст. 206 «Розірвання господарського зобов'язання» ГК України також фактично ототожнюється поняття «зобов'язання» з категорією «договір» [156, с. 699]. Така точка зору викликає інтерес враховуючи, що набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав є позадоговірним зобов'язанням.

При застосуванні правових норм як Господарського (на момент його чинності), так і Цивільного кодексів потрібно чітко визначати умови їх застосування в питанні договірних та позадоговірних зобов'язань. Невірне тлумачення поняття «зобов'язання» чи помилкове його ототожнення з «договором» призводить до неналежної правозастосовної практики та унеможливорює здійснення захисту прав суб'єктів господарювання.

За твердженням А. Б. Гриняка, р. 4 «Господарські зобов'язання», враховуючи його зміст, мав би відображати специфічні особливості, характерні виключно для господарських зобов'язань. Проте регулювання господарських зобов'язань у відповідних статтях ГК України часто дублює положення, викладені у Книзі п'ятій ЦК України. А. В. Гриняк вважає, що порівняння норм ГК України, які стосуються зобов'язань із положеннями ЦК України свідчить, що більшість з них є відсилочними або бланкетними, що послаблює їх регуляторний вплив [35, с. 91]. Подібні позиції авторів використовувалися як аргументація на користь скасування ГК України.

Не можемо повністю погодитися з твердженням автора, оскільки виокремлення господарського зобов'язання дозволяє розмежувати правовідносини як за суб'єктним складом, так і за специфікою сфери застосування та дає можливість врегулювати широке коло правовідносин із забезпеченням комплексного підходу до правового регулювання в конкретних суспільних відносинах.

На основі проведеного дослідження можна зробити висновок, що господарське зобов'язання як основна складова набуття суб'єктом господарювання майна без достатніх підстав є недоговірним правовідношенням,

що виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) відносин у сфері господарювання, визначає поведінку (обов'язок) суб'єктів зобов'язання та формує ядро цієї юридичної категорії, оскільки покликане вчиняти активні дії з метою відновлення майнового стану суб'єкта господарювання, за рахунок якого майно було набуто без достатніх підстав.

Враховуючи скасування положень ГК України, зокрема гл. 19, та наявність відмінностей між господарськими та цивільними зобов'язаннями, доцільним видається часткове внесення до ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» положень ст. 175 та 176 ГК України. Такий крок сприятиме забезпеченню правової визначеності та узгодженості у застосуванні норм щодо майнових і організаційно-господарських зобов'язань.

1.3 Елементи набуття майна без достатніх підстав

Природно, що кожен з видів господарських відносин має свій юридико-фактичний склад і регулюється нормами різних правових інститутів та субінститутів. У попередньому підрозділі розглянуто зміст поняття «господарське зобов'язання при набутті майна без достатніх підстав». Зазначені зобов'язання регулюються нормами як господарського, так і цивільного права.

Зазначимо, що в науці здебільшого використовується термін «зобов'язання, які виникають внаслідок набуття майна без достатніх підстав» [33]. Розглядаючи інші напрямки застосування цього поняття, слід виділити також законодавчий та правозастосовний напрямки. Для позначення цієї категорії законодавець оперує терміном «набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» (гл. 83 ЦК України), «придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав» (гл. 19 ГК України на період чинності). Правозастосовна практика по-різному підходить до визначення правовідносин, що склалися в результаті набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав:

– Господарський суд Київської області [140], Жовтоводський міський суд Дніпропетровської області [146], Коростенський міськрайонний суд Житомирської області [152], Артемівський міськрайонний суд Донецької області [137] в своїх рішеннях використовують термін *«зобов'язання при набутті майна без достатніх підстав»*;

– Господарський суд Миколаївської області [143], Дніпровський апеляційний суд [145] визначають ці правовідносини як *«інститут набуття чи збереження майна без достатніх підстав»*;

– Північний апеляційний господарський суд [118], Господарський суд м. Києва [141], Дніпровський апеляційний суд [101], Полтавський апеляційний суд [120] оперують терміном *«інститут безпідставного збагачення»*.

Наведені приклади із судових рішень свідчать, що у правозастосовній практиці відсутня єдність точок зору щодо визначення зазначених правовідносин. Можна зробити висновок, що судді навіть не завжди трактують вказану групу суспільних відносин як *«інституту права»*.

Відповідно до Регламенту ЄС № 864/2007 *«Про право, яке належить застосувати до позадоговірних зобов'язань»* (Рим II), який має комплексний характер та підлягає застосуванню до недоговірних зобов'язань у цивільних і торговельних справах у ситуаціях, пов'язаних з конфліктом законів також застосовується термін *«безпідставне збагачення»* [175, с. 10]. Використання терміну *«збагачення»* в кондикційних зобов'язаннях є похідним цивілістичної концепції, проте можна стверджувати, що під цим терміном розуміють збільшення активів або зменшення пасивів майнової сфери сторони зобов'язань [21, с. 112].

Відповідно в такому розумінні застосування терміну *«збагачення»* є доречним при дослідженні господарсько-правових відносин.

Для з'ясування питання про елементи даної юридичної категорії, в тому числі нормативно-правові, необхідно звернутися до теорії права.

В. М. Кравчук визначає інститут права як систему юридичних норм, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у рамках галузі права. [67, с. 248].

Л. І. Заморська характерною властивістю інституту права вважає зокрема «комплексний зміст цього нормативно-правового явища. Тобто, інститут права – це завжди комплекс, певна сукупність правових норм. Правовому інституту властива внутрішня організація, предметний характер тощо» [54, с. 79–81].

В. М. Ігнатенко розглядає інститут права як уособлену групу правових норм, які регулюють однорідні суспільні відносини конкретного виду та характеризує їх за:

- регулюванням певного виду подібних суспільних відносин;
- складовою частиною однієї або декількох галузей права;
- відокремленістю та замкнутістю норм;
- автономним функціонуванням (регулятивна функція інституту не залежить від інших інститутів права) [56, с. 2–3].

Оскільки, мова йде про елементний склад набуття майна без достатніх підстав, необхідно приділити увагу положенням цивільного законодавства з врахуванням особливостей, передбачених господарським законодавством. Зазначені норми виокремлені в гл. 83 ЦК України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» (підрозділ 2 «Недоговірні зобов'язання» розділу III «Окремі види зобов'язань»). Вони врегульовують окремий вид суспільних відносин, самостійно функціонують та регулюють правовідносини суб'єктів і цивільного, і господарського права.

Характеризуючи поняття комплексності, О. А. Беляневич акцентує увагу на комплексності правового регулювання господарської діяльності, розглядаючи її як синонім системності (комплексність як забезпечення функціонального поєднання окремих частин різних систем для досягнення мети). У цьому випадку метою є врегулювання господарських правовідносин при набутті суб'єктом господарювання майна без достатніх на те підстав [5, с. 94].

Враховуючи необхідність використання різногалузевих правових норм при регулюванні відносин між суб'єктами господарювання, висвітлено питання міжгалузевості інститутів права для повної характеристики зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав.

На думку Д. Г. Манька, сучасне право динамічно змінюється як у контексті

свого інструментарію, так і в аспекті сфер застосування. Постіндустріальне та інформаційне суспільство потребує нових універсальних моделей регулювання відносин, сформованих під впливом інформаційно-комунікаційних технологій. Такі зміни сприяють активізації діалогу між правовими культурами, що вимагає створення універсальних, гармонійних, адаптованих і уніфікованих правових актів та механізмів інтеграції права. Внаслідок цього сучасне право набуває таких характеристик, як міжгалузевість, комплексність і інтегративність [74, с. 8].

Слушним є зауваження Н. О. Левицької: «якщо галузевий нормативно-правовий інститут є сукупністю нормативно-правових приписів, що регулюють певну групу однорідних суспільних відносин у межах видових предмета правового регулювання й юридичної конструкції, то приписи міжгалузевого інституту регулюють суспільні відносини, що володіють загальними ознаками в межах предметів регулювання суміжних галузей права» [68, с. 22].

Досліджуючи поняття міжгалузевого та комплексного інститутів права, науковиця робить висновок, що міжгалузевий інститут має загальні ознаки і притаманний суміжним галузям права (наприклад, інститут гласності і відкритості судового розгляду притаманний процесуальному праву), а комплексний інститут права є поєднанням норм різних галузей права та регулює відносини, які не об'єднанні спільним предметом регулювання (наприклад, інститут банкрутства, ст. 2 Кодексу України з процедур банкрутства) [68, с. 23].

Хоча підхід Н. О. Левицької про застосування означених вище характеристик до сукупності норм, які регулюють відносини набуття майна без достатніх на те підстав, цілком структурований та логічний, але стверджувати, що це міжгалузевий, а тим паче комплексний інститут не видається можливим.

Частково поділяючи думку В. М. Ігнатенко щодо субінститутів, найбільш вдалим означенням норм, які регулюють зобов'язання, що виникають з набуття майна без достатніх підстав є віднесення їх саме до субінституту, який є складовою інституту недоговірних зобов'язань [56, с. 12]. Важливо зазначити, що інститути або субінститути права, які регулюються нормами конкретної галузі, але мають відсилання до норм інших галузей права, не можна вважати комплексними чи

міжгалузевими. Відповідно, при дослідженні набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав мова йде лише про міжгалузевий рівень зв'язку норм при регулюванні правовідносин, тобто про можливість його застосування при регулюванні правовідносин суб'єктів різних галузей права.

З цього приводу М. М. Чабаненко зазначає, що існування в рамках інституту субінститутів зумовлене складними та багатоелементними суспільними відносинами, які вимагають більш детального правового регулювання. Науковець визначає субінститут права як впорядковану сукупність юридичних норм, що регулюють конкретний різновид суспільних відносин у межах певного правового інституту [188, с. 128–129].

Отже, можна зробити висновок, що норми, які регулюють набуття майна без достатньої правової підстави відповідають зазначеним вище ознакам і формують субінститут набуття майна без достатніх підстав, який є складовою інституту недоговірних зобов'язань. За допомогою міжгалузевого рівня зв'язку цей субінститут здійснює регулювання групи суспільних відносин з безпідставного набуття майна для досягнення спільної мети. Норми застосовуються для регулювання правовідносин суб'єктів господарювання, зокрема при вирішенні питань набуття майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав.

Враховуючи вищевикладене, перейдемо до розгляду питання змістовних елементів набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав. Змістовні елементи субінституту набуття майна без достатніх підстав не визначені ні в науці цивільного та господарського права, ні в законодавстві. Увага в основному зосереджена на змісті зобов'язань, що виникають з безпідставного збагачення. Щодо змістовних елементів субінституту набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав, варто зазначити, що вони представлені групою правових норм, які регулюють однорідні позадоговірні відносини, зокрема гл. 83 ЦК України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» містить 4 статті. Останні є спеціально призначеними нормами цивільного права, які спрямовані на врегулювання досліджуваних правовідносин. Зазначені норми

перебувають в органічній сукупності і взаємозв'язку. Своєю сукупністю вони регулюють правовідносини, що виникають, розвиваються і припиняються у випадку набуття майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав.

Погоджуємось з висновками О. А. Беяневич, що «в господарському праві, як і в цивільному, в цілому сформоване зобов'язальне право як підгалузь, але із своєрідністю її складових, що зумовлено предметом регулювання господарського права» [5, с. 105]. Водночас ГК України не містив відокремленої сукупності норм, які б формували інститут чи субінститут безпідставного збагачення, що є складовою інституту недоговірних зобов'язань. Проте слід зазначити, що відповідно до ст. 174 та ст. 175 ГК України (на період його чинності) передбачалось регулювання майново-господарських, в тому числі позадоговірних, зобов'язань за рахунок використання міжгалузевого зв'язку положень ЦК України, які мають загальних характер і для господарського права.

Вивчення правозастосовної практики дало можливість зробити висновок про наявність помилкового застосування норм, що регулюють схожі інститути права, до зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав і навпаки.

Як наголошує Г. В. Пучкова, «особливо це стосується зобов'язань, що виникають з ведення чужих справ без доручення, з відшкодування шкоди» [136, с. 101]. Варто звернути увагу, що зазначена подібність характерна не лише для відносин, що порівнюються, але й для зобов'язань з відшкодування шкоди, завданої незаконним заволодінням чужим майном [136, с. 101]. Разом із тим, погоджуючись із міркуваннями Г. В. Пучкової, не слід абсолютизувати зазначену подібність, оскільки вона властива не лише зобов'язанням, що виникають у зв'язку з набуттям майна без достатніх підстав, та зобов'язанням із ведення чужих справ без доручення.

В обох зазначених вище правовідносинах здійснюється перехід майна від однієї сторони до іншої без належної на те правової підстави. Проте характер цієї безпідставності суттєво відрізняється. Якщо говорити про зобов'язання з повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав і відсутність

правової підстави для переходу майна від одного суб'єкта (особи) до іншого, то слід звернути увагу, що таке переміщення майнових благ суперечить ідеї недопустимості набуття майна без достатніх підстав, про що зазначалося у підрозділі 1.1.

Відносини з ведення чужих справ без доручення перебувають у повній відповідності з морально-етичними нормами і загальними засадами законодавства [136, с. 102]. Наприклад, реалізація перевізником товару, переданого йому власником, у разі виникнення непередбачуваної загрози його псування.

Г. В. Пучкова проводить розмежування розглянутих правовідносин за ознакою вольової спрямованості дій особи щодо розпорядження своїм майном [136, с. 103]. Виходячи з цього, можна зробити висновок, що у ситуації, коли суб'єкт господарювання усвідомлено вчиняє певні дії, використовуючи свої активи для захисту прав та інтересів іншого суб'єкта господарювання з очікуванням отримання відповідної компенсації в майбутньому, такі відносини підпадають під регулювання інституту ведення чужих справ без доручення. Цілеспрямовані дії, що зумовлюють поліпшення майнового стану іншої особи, вважаються правомірними та мають характер юридичних актів.

Для прикладу можна навести Рішення господарського суду Донецької області від 11.04.2019 р. у справі № 905/159/19, в якому суд зазначає, що відповідач (Служба автомобільних доріг у Донецькій області) виконує функції органу державного управління автомобільними дорогами загального користування, здійснює їх утримання та відповідає за забезпечення безпечного і безперебійного руху на цих дорогах. Таким чином, роботи із зимового утримання місцевих доріг загального користування здійснюються в інтересах Служби автомобільних доріг у Донецькій області. Невиконання таких робіт безпосередньо впливає на майнові інтереси відповідача, який зобов'язаний відшкодувати збитки користувачам доріг, зокрема у разі дорожньо-транспортних пригод. З огляду на наведені обставини, господарський суд робить висновок, що позивач (дочірнє підприємство «Донецький облавтодор» ВАТ Державна акціонерна компанія «Автомобільні дороги України») виконав роботи із зимового утримання

автомобільних доріг загального користування місцевого значення Лиманського району Донецької області на загальну суму 94 863,60 грн. Невиконання цих робіт створювало ризик для майнових інтересів відповідача як особи, відповідальної за стан автомобільних доріг загального користування та відшкодування збитків їх користувачам. Дії позивача були спрямовані на запобігання, усунення або зменшення можливих негативних майнових наслідків для відповідача. Договірні відносини між сторонами щодо виконання зазначених робіт були відсутні, але виконані роботи вочевидь принесли відповідачу користь [139].

Питання ведення чужих справ без доручення, як і набуття майна без достатніх підстав, є предметом регулювання згідно з Регламентом ЄС № 864/2007 «Про право, яке належить застосувати до позадоговірних зобов'язань» (Рим II). Регламент визначає: «If a non-contractual obligation arising out of an act performed without due authority in connection with the affairs of another person concerns a relationship existing between the parties, such as one arising out of a contract or a tort/delict, that is closely connected with that non-contractual obligation, it shall be governed by the law that governs that relationship» (Art. 11(1)) – «Якщо позадоговірне зобов'язання, яке виникає з ведення чужих справ без доручення, пов'язане з існуючими правовідносинами між сторонами, наприклад, зобов'язанням за договором або через заподіяння шкоди, і тісно пов'язане з цим позадоговірним зобов'язанням, то застосовуваним правом буде те, яке регулює ці правовідносини» [131].

Як зазначає Е. Скотт (Andrew Scott), «the material scope of the Rome II Regulation' is defined in two ways: first, by reference to nature of the legal relationship in issue, namely non-contractual obligations, secondly by reference to the context in which such relationships arise, namely civil and commercial matters» – «сфера дії Регламенту Рим II щодо матеріальних питань окреслена двома аспектами: по-перше, характером правовідносин, що є предметом розгляду, а саме позадоговірними зобов'язаннями; по-друге, сферою виникнення таких правовідносин, тобто цивільними та комерційними справами» [225, с. 57].

Слушним є твердження Н. В. Бережняк щодо того, що Регламент (ЄС) вирізняється більш комплексним правовим регулюванням зобов'язань із

безпідставного збагачення порівняно з національним законодавством України. Регламент містить ширший перелік норм, які дозволяють більш чітко визначити право, яке має бути застосоване до відповідних зобов'язань. Вказані обставини позитивно впливають на процес вирішення спорів, забезпечуючи ефективність та обґрунтованість, а також сприяють гармонізації законодавства держав ЄС [10, с. 143].

Відповідно до ст. 51 ЗУ «Про міжнародне приватне право» до зобов'язань, що виникли внаслідок набуття, збереження майна без достатніх правових підстав застосовується право держави, у якій такі дії мали місце. Сторони зобов'язання у будь-який час після його виникнення можуть домовитися про застосування до нього законодавства тієї держави, в якій розглядається спір [129]. Тобто, в даному випадку мова йде про кондикційну прив'язку *lex loci actus*. В той час як Регламент (ЄС) у пункті (далі – п.) 1 ст. 10 р. 3 передбачає, що «якщо позадоговірні зобов'язання з безпідставного збагачення, включаючи виплату неправомірно отриманих сум, стосуються відносин між сторонами, зокрема таких, що виникають із договору або делікту, і ці відносини тісно пов'язані з таким безпідставним збагаченням, то застосовується право, що регулює відповідні відносини» – «If a non-contractual obligation arising out of unjust enrichment, including payment of amounts wrongly received, concerns a relationship existing between the parties, such as one arising out of a contract or a tort/delict, that is closely connected with that unjust enrichment, it shall be governed by the law that governs that relationship» (Art. 10 (1)) [131].

«Where the law applicable cannot be determined on the basis of paragraph 1 and the parties have their habitual residence in the same country when the event giving rise to unjust enrichment occurs, the law of that country shall apply» (Art. 10 (2)) – «Якщо право, яке підлягає застосуванню, не може бути визначене на підставі п. 1 і сторони мають постійне місце проживання в одній і тій самій країні на момент настання обставин, що призвели до безпідставного збагачення, то застосовується право цієї країни» [131].

«Where the law applicable cannot be determined on the basis of paragraphs 1 or 2, it shall be the law of the country in which the unjust enrichment took place»

(Art. 10 (3)) – «Якщо ж право, яке підлягає застосуванню, не може бути визначене на підставі п. 1 або 2, то застосовується право країни, в якій відбулося безпідставне збагачення» [131].

«Where it is clear from all the circumstances of the case that the non-contractual obligation arising out of unjust enrichment is manifestly more closely connected with a country other than that indicated in paragraphs 1, 2 and 3, the law of that other country shall apply» – «Якщо ж з усіх обставин справи очевидно, що позадоговірне зобов'язання, що виникло внаслідок безпідставного збагачення, має явно тісніший зв'язок з іншою країною, ніж з тією, що зазначена в п. 1, 2 і 3, то застосовується право цієї іншої країни» [131].

З вищезазначеного можна зробити висновок, що Регламентом (ЄС) передбачено широкий вибір колізійних прив'язок, а саме: у разі виникнення у суб'єкта господарювання зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав, право, що підлягає застосуванню, визначається на підставі місця спільного проживання сторін, місця, де відбулося збагачення, або ж права, яке має найбільш тісний зв'язок із ситуацією, що розглядається. Національне законодавство передбачає вузьке правове регулювання за місцем вчинення дії, що у сучасному світі з електронною комерцією та стрімкою цифровізацією господарської діяльності ускладнює визначення точного місця вчинення правопорушення. Відповідно, для коректного правового регулювання зобов'язань з безпідставного збагачення, актуальним є питання реформування законодавства України та приведення його у відповідність до права ЄС.

Заслуговує на увагу питання співвідношення кондикційної із набуттям однією зі сторін зобов'язання майна за рахунок іншої сторони в порядку виконання договірної зобов'язання (договірного позову). У питанні про співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав і договірної вимоги, загальноприйнятим завжди було визнання пріоритету останньої.

Вочевидь, що питання про розмежування кондикційної і договірної вимог не виникає, якщо між потерпілою стороною і набувачем відсутні договірні відносини. Типовим випадком набуття суб'єктом господарювання майна без

достатніх підстав є помилкове виконання зобов'язання не перед управненою стороною, а перед іншою особою.

Наука пропонує різні критерії для розмежування кондикційних і договірних вимог при наявності між сторонами договірних відносин. У правовій доктрині невиконання господарсько-договірних зобов'язань розглядається як неналежна поведінка в межах існуючих правовідносин, тоді як набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав не пов'язане з виконанням чи порушенням прав і обов'язків, які існують між сторонами.

Вважається, що кондикційне зобов'язання виникає у випадках, коли майно набувається суб'єктом господарювання без достатніх правових підстав, навіть якщо це пов'язано з господарським договором, але не супроводжується порушенням його умов з боку зобов'язаної сторони. Натомість, якщо набуття майна боржником одночасно є безпідставним і порушує договірні умови, доцільно застосовувати договірний позов [166, с. 77–78].

Зазначені вище критерії дозволяють виокремити випадки застосування кондикції як загального заходу захисту в різноманітних ситуаціях виконання неналежного (подвійного платежу, переплати за договором тощо). Наприклад, за договором оренди нежитлового приміщення позивач (орендар) зобов'язувався щомісячно відшкодовувати відповідачу (орендодавцю) фактично понесені витрати, пов'язані із забезпеченням теплоенергією. Такі витрати оплачувалися у складі орендної плати на підставі рахунків, які виставляв відповідач. При перевірці виявилось, що відповідач включив у рахунок ряд розрахунків, не передбачених договором. Таким чином, оплата була проведена за договором, але не на підставі нього [166, с. 79].

Доцільно наголосити, що вимога стосовно набуття майна без достатніх підстав при наявності між сторонами правового зв'язку договірного характеру може виникнути внаслідок не тільки сплати неналежного, а й виконання реального договірного обов'язку, якщо в подальшому відпала правова підстава для такого виконання, наприклад, при об'єктивній неможливості отримати зустрічне задоволення за договором у формі виконання зобов'язання іншою

стороною. Проте і в подібних випадках для повернення майна можна застосовувати позов, що впливає із господарсько-договірних відносин і виключає застосування субсидіарного кондикційного позову.

Крапку в цій дискусії поставив Касаційний господарський суд (далі – КГС) у складі Верховного суду (надалі – ВС). У своєму рішенні від 11.01.2022 р. у справі № 911/117/21 зазначено, що отримання однією стороною майна в обмін на виконання договору не є недопустимим. Іншими словами, якщо існують юридичні підстави для отримання або збереження майна від іншої сторони, то ст. 1212 ЦК України може застосовуватися тільки після того, як така юридична підстава буде скасована, визнана недійсною, змінена або відсутня взагалі, і це має бути зроблено відповідним чином [105].

У рішенні від 08.09.2021 р. у справі № 210/6498/20 КГС у складі ВС підкреслив, що отримання майна однією особою за рахунок іншої означає збільшення майна однієї особи та зменшення майна іншої особи. Це отримання повинно призводити до зростання кількісного або вартісного показника майна без додаткових витрат. Збереження майна стає безпідставним, коли особа мала б витратити гроші, але цього не зробила через втрати іншої особи або через не виплату винагороди, яка належить іншій особі [112].

Для того, щоб виник обов’язок повернення майна, отриманого безпідставно, майно повинно бути отримане або збережене без належних юридичних підстав. Отже, безпідставним вважається набуття або збереження майна, яке не має підґрунтя в законі, інших юридичних актах або правочині.

Набуття майна вважається безпідставним, якщо підстава для цього правового акту в подальшому зникає. Зникнення підстави полягає у тому, що обставини, які лежали в основі юридичної обґрунтованості придбання (збереження) майна, більше не існують.

Таким чином, можна констатувати, що єдиним критерієм, що дозволяє чітко розмежувати сфери застосування договірної і кондикційної позову, є субсидіарність останнього як загального заходу захисту.

Факт набуття майна без достатніх підстав при наявності договірних відносин

між сторонами може мати самостійне юридичне значення лише тоді, коли таке збагачення потягло за собою порушення балансу майнових прав та інтересів сторін, яке не може бути усунене за допомогою позову, що впливає з договору.

За своєю зобов'язально-правовою природою зобов'язання при набутті майна без достатніх підстав мають спільні риси з обов'язками зобов'язаннями, що виникають внаслідок заподіяння шкоди. Останні також є позадоговірними зобов'язаннями і мають зобов'язально-правовий характер. Відмежування зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав від зобов'язань із заподіяння шкоди має практичне значення лише тоді, коли шкода майновим правам, інтересам організацій і громадян заподіяна шляхом неправомірного заволодіння їхнім майном. В науці основною розмежувальною ознакою цих зобов'язань прийнято вважати суб'єктивну сторону поведінки відповідача: за наявності його вини слід висувати деліктний позов, за відсутності – кондикційний позов [49, с. 200].

Відповідно не викликає труднощів розмежування обов'язку повернути майно внаслідок його набуття без достатніх підстав й обов'язку ліквідувати майнові наслідки шкоди, заподіяної шляхом знищення чи пошкодження чужого майна. В першому випадку на стороні зобов'язаного суб'єкта господарювання виникає майнова вигода за рахунок потерпілої сторони за відсутності правових підстав, яку набувач повинен повернути чи відшкодувати, а в другому – суб'єкт господарювання внаслідок скоєного ним правопорушення (незаконного знищення чи пошкодження чужого майна), не має жодної майнової вигоди і несе відповідальність по відновленню майнового становища потерпілої сторони. При цьому збитки на стороні потерпілої особи мають своє об'єктивне вираження – наявність чи відсутність майнової вигоди на стороні зобов'язаного суб'єкта [166, с. 78].

Складніше вирішити питання про відмінність зобов'язань з повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав від зобов'язань із заподіяння шкоди шляхом неправомірного заволодіння чужим майном. Вбачається, що розмежування зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав і вимог із заподіяння шкоди шляхом заволодіння чужим майном доцільно здійснювати у площині з'ясування винуватості зобов'язаної сторони.

Вищесказане дає можливість сформулювати такі випадки:

– коли шкода (збитки) потерпілого суб'єкта господарювання виникла внаслідок винних дій іншої сторони, яка внаслідок цих дій отримала майнову вигоду за рахунок потерпілого, то такі дії слід кваліфікувати як заподіяння шкоди з усіма правовими наслідками, зокрема настання господарсько-правової відповідальності;

– коли одержання майна однією стороною за рахунок іншої є наслідком дії різного роду випадкових обставин за відсутності винуватості набувача, то таке набуття доцільно вважати безпідставним і таким, що підлягає поверненню тій особі, склад майна якої зменшився при відсутності для цього правових підстав.

У своєму дослідженні Н. В. Бережняк аналізує позицій вчених щодо розмежування зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав і зобов'язань із заподіяння шкоди залежно від того, є на боці набувача майнова вигода чи ні [8, с. 134]. Проте, до цього твердження потрібно ставитися критично. Ознака майнової вигоди може слугувати для розмежування зобов'язань, що порівнюються, лише в окремих випадках, оскільки майнова вигода на боці боржника у зобов'язаннях при набутті майна без достатніх підстав має бути завжди, а у зобов'язаннях із заподіяння шкоди її може і не бути. Як зазначає Велика палата Верховного Суду (далі – ВП ВС) у постанові від 08.08.2023 р. у справі № 910/5880/21 деліктні зобов'язання характеризуються втратою майна однією стороною без набуття його іншою, тоді як кондикційні зобов'язання передбачають збагачення однієї сторони за рахунок втрати майна іншою, зокрема шляхом його утримання [95].

Відповідно, причини завдання шкоди можуть мати різний характер:

– шкода є результатом невиконання або неналежного виконання господарського зобов'язання, що вже існує між сторонами і яке виникло з господарського договору, адміністративного акту, коли боржник, порушуючи перед кредитором свій конкретний обов'язок, завдає йому шкоди. У таких випадках примусовий обов'язок відшкодувати збитки, що покладається на боржника, є господарською санкцією за порушення конкретного зобов'язання, яке, до того ж, має бути виконане у натурі відповідно до принципу реального виконання зобов'язань;

– завдання шкоди однією стороною іншій, коли заподіювач шкоди і потерпілий не пов'язані конкретним зобов'язальним правовідношенням.

Заподіювач шкоди і потерпілий також можуть бути пов'язані зобов'язальними правовідносинами, але шкода є наслідком порушення однією зі сторін не конкретного обов'язку у даному правовідношенні, а абсолютного права іншої сторони і загальної заборони на порушення прав та інтересів інших осіб. У цих випадках сам факт заподіяння шкоди (делікт) за наявності інших, передбачених законодавством умов, стає підставою виникнення зобов'язання, через яке потерпілий має право вимагати від заподіювача відшкодування завданої шкоди.

Також критерієм розмежування застосування термінів «заподіяння (завдання) шкоди» та «безпідставне набуття майна» є той факт, що вони позначають різні види зобов'язань. При задоволенні позовів у першому випадку інтереси потерпілої особи захищаються завжди у повному обсязі і найчастіше за рахунок суб'єкта, що завдав шкоди (незалежно від розміру та наявності майнової вигоди на її боці). У другому випадку отримана вигода стягується з набувача завжди у повному обсязі і найчастіше на користь сторони, за рахунок майна якої ця вигода виникла (незалежно від розміру шкоди, понесеної цією особою).

Необхідно звернути увагу на порівняння об'єктивних сторін делікту та набуття майна без достатніх підстав. У випадку відшкодування шкоди об'єктивну сторону делікту утворюють: протиправність поведінки відповідача, шкода на боці позивача, причинний зв'язок між поведінкою відповідача і шкодою позивача. У другому випадку: шкода на боці позивача, набуття вигоди відповідачем, взаємозв'язок між шкодою, яка заподіяна позивачу, та набуттям майна відповідача.

Таким чином, однією з обов'язкових підстав деліктної відповідальності є причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою. Якщо у делікті причинний зв'язок між поведінкою відповідача та шкодою, що виникла у позивача, має юридичне значення, то у набутті майна без достатніх підстав зв'язок між чинником та його результатом, тобто безпідставним набуттям відповідачем майна позивача, не може бути юридично значущим. Для деліктної відповідальності вирішальним є встановлення причинного зв'язку між шкодою,

завданою позивачу, та діями відповідача, у той час як при набутті майна без достатніх підстав – необхідно довести, що відповідач набув майнову вигоду саме за рахунок позивача. Потерпіла особа, подаючи кондикційний позов, має легітимувати себе як позивача шляхом доведення того факту, що між набуттям відповідача та його шкодою існує взаємозв'язок. У деліктному зобов'язанні позивач зобов'язаний довести той факт, що шкода заподіяна діями відповідача.

Щодо судової практики, то на особливості застосування кондикційних та деліктних вимог вказував ВС у складі палати для розгляду справ щодо корпоративних спорів, корпоративних прав та цінних паперів КГС у своїй постанові від 03.02.2025 р. у справі № 910/8714/18 [116].

Акціонерне товариство подало позов про солідарне стягнення з відповідачів (мажоритарних акціонерів, яким належав контрольний пакет акцій) грошових коштів за певну кількість простих іменних акцій. Позов обґрунтовано тим, що примусовий продаж акцій здійснено з порушенням закону, зокрема через недотриманням встановленої законодавством процедури його проведення. Суд першої інстанції задовольнив вимоги повністю. Суд апеляційної інстанції залишив це рішення без змін. Касаційну скаргу подано з метою скасування рішення в частині вимог до кількох відповідачів та направлення справи на новий розгляд у цій частині.

Одним з питань, яке постало перед Верховним судом у цій справі було: якими є правовідносини у випадку звернення колишнього міноритарного акціонера із позовом про стягнення справедливої компенсації за примусово вилучені акції – деліктними чи кондикційними; чи може застосовуватися солідарна відповідальність у таких правовідносинах [116].

КГС ВС, розглядаючи справу, зазначив, що деліктне зобов'язання частково перетинається за змістом з кондикційним зобов'язанням. Делікт завжди передбачає завдання шкоди потерпілому, але збагачення заподіювача шкоди не є кваліфікуючою ознакою деліктного зобов'язання, такого збагачення може не бути. Водночас безпідставне збагачення також завдає шкоди потерпілому, оскільки відбувається за його рахунок. На боці пасивного учасника кондикційного

зобов'язання обов'язково має бути факт збагачення. Таким чином, застосування тих чи інших норм залежить від обґрунтування позивачем матеріальних та правових підстав позову [116].

ВС звертає увагу, що суд першої інстанції, задовольняючи позов, керувався як положеннями ст. 1190 ЦК (гл. 82 «Відшкодування шкоди»), так і положеннями статей 1212–1214 ЦК України (гл. 83 «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави»). Суд апеляційної інстанції, переглядаючи рішення суду першої інстанції, не навів доводів, за якими він не погодився із висновками суду першої інстанції щодо застосування до спірних правовідносин положень цих статей [116].

Корпоративна палата зробила висновок про наявність у колишнього акціонера права на звернення з позовом про відшкодування збитків або про повернення майна, набутого без достатньої правової підстави, відповідно до положень ст. 1212 ЦК України.

Така позиція суду не дає чіткого розуміння щодо розмежування кондикції та делікту в корпоративних правовідносинах суб'єктів господарювання, та передбачає можливість використання обох правових засобів. Судді Верховного Суду Н. М. Губенко, І. Д. Кондратова, В. І. Студенець висловили окрему думку щодо даного рішення і сформуvalи власну позицію відмінну від корпоративної палати. Судді вважають, що у разі якщо колишній міноритарний акціонер звертається із позовом про стягнення справедливої компенсації за примусово вилучені акції, то такі правовідносини за своїм змістом є кондикційними, а не деліктними і відсутні підстави для застосування до таких правовідносин приписів чинного законодавства України про відшкодування шкоди (збитків). Для кондикційних зобов'язань вина не має значення, оскільки важливим є факт неправомірного набуття (збереження) майна однією особою за рахунок іншої [83].

Додатково судді зазначають, що у разі якщо колишній міноритарний акціонер подає позов про відшкодування збитків (шкоди), посилаючись на те, що занижена (несправедлива) оцінка акцій була наслідком неправомірних дій наглядової ради емітента, виникають деліктні правовідносини. У подібних справах на позивача покладається обов'язок довести всі елементи складу

цивільного правопорушення, що є необхідною умовою для притягнення відповідача до цивільно-правової відповідальності шляхом відшкодування завданих збитків. До деліктних буде віднесено також правовідносини у разі звернення колишнього міноритарного акціонера з позовом до емітента акцій та заявника вимоги про стягнення збитків (шкоди) у випадку якщо позивач вважає, що йому завдано збитків взаємопов'язаними сукупними діями наглядової ради акціонерного товариства та заявником вимоги з єдністю наміру – викупу акцій у позивача за заниженою ціною [83].

Третя особа, яка не заявляє самостійних вимог щодо предмета спору до участі у судовій справі залучає емітента на стороні відповідачів. Таким чином, оскільки колишній міноритарний акціонер у цій справі звертається із позовом про стягнення компенсації за примусово вилучені акції і такі вимоги не заявлені до емітента, то такі правовідносини, за своїм змістом є кондикційними.

Наведена вище окрема думка суддів є обґрунтованою і, виходячи з неї, можна сформулювати такі висновки:

– якщо позов стосується компенсації (в даному випадку за вилучені акції) без фокусування на завданні збитків конкретними протиправними діями, то це кондикційні правовідносини, оскільки положення ЦК України щодо набутого без достатньої підстави передбачають можливість повернення вартості, тобто компенсації безпідставно отриманого;

– якщо позивач стверджує, що майно, яке вибуло з володіння (в даному випадку акції) оцінено несправедливо через неправомірні дії конкретних осіб, то це делікт.

Варто звернути увагу, що такий підхід сформований на основі ЗУ «Про акціонерні товариства», який був чинним до 01.01.2023 р. У новій редакція ЗУ «Про акціонерні товариства», яка набула чинності 01.01.2023 р., відповідно до п. 21 ст. 95 чітко передбачена можливість звернення до суду з позовом про стягнення компенсації належної ринкової вартості акцій, проте зазначене не свідчить про відсутність можливості використання кондикційної вимоги або деліктної для захисту прав міноритарних акціонерів.

Таким чином, можна зробити висновок: норми, які регулюють набуття майна

без достатньої правової підстави формують субінститут безпідставного збагачення, який є складовою інституту недоговірних зобов'язань та за допомогою міжгалузевого рівня зв'язку здійснює регулювання групи суспільних відносин з безпідставного набуття майна для досягнення спільної мети. Дані норми застосовуються для регулювання правовідносин суб'єктів господарювання, що були закріплені в гл. 19 ГК України (на момент його чинності) та передбачають їх використання при вирішенні питань придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав. ГК України не містив відокремленої сукупності норм інституту/субінституту безпідставного збагачення, який був би складовою інституту недоговірних зобов'язань.

Доцільно зазначити, що змістовні елементи субінституту набуття майна без достатніх підстав представлені групою правових норм, які регулюють однорідні відносини. Зокрема гл. 83 ЦК України «Набуття, збереження майна без достатньої правової підстави» містить 4 статті, які є спеціально призначеними нормами права. Норми гл. 83 ЦК України перебувають в органічній сукупності і взаємозв'язку, тоді як ГК України (ст. 174 та ст. 175) (на момент чинності) передбачав регулювання позадоговірних господарських зобов'язань за рахунок використання міжгалузевого зв'язку положень ЦК України, які мають загальних характер і для господарського права.

1.4 Набуття майна без достатніх підстав: стан наукової розробки та резерви для вдосконалення

Розглядаючи наукові джерела, в яких досліджуються особливості набуття майна без достатніх підстав, можна виділити основні напрямки, за якими здійснюються наукові розробки:

- дослідження зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав за римським правом;
- аналіз вказаного правового субінституту в сучасному праві України;

– аналіз цього субінституту в праві інших країн, зокрема країн ЄС.

Науковці виділяють ще інший напрямок – «дослідження питань рецепції римського приватного права як методологічного підґрунтя вивчення його впливу на сучасне цивільне право взагалі і на вітчизняне цивільне право зокрема» [136, с. 38].

Як зазначалося в підрозділі 1.1, особливе місце в системі джерел займають Інституції Гая та Дигести Юстиніана. Вони вирізняються не лише тим, що належать праць римських правознавців, які найкраще збереглися до нашого, але й тим, що містять цінні і достовірні відомості про приватне право Стародавнього Риму, що відображають розквіт римської юридичної науки за часів Принципату [182, с. 9].

Дослідженням римського права займалися такі науковці: О. А. Підпригора [89], Є. О. Харитонов [89; с. 179–181], Є. М. Орач та Б. Й. Тищик [85], В. С. Макарчук [72], Р. А. Калюжний та В. М. Вовк [59], Г. В. Пучкова [135–136] та ін.

Перші наукові праці, присвячені зобов'язанням, що становлять предмет даної роботи, з'явилися ще в період підготовки проекту чинного ЦК України. У межах цього дослідження доцільним видається порівняння правової природи відповідних зобов'язань у цивільному та господарському законодавстві.

Д. Боброва проаналізувала недоговірні зобов'язання у проєкті ЦК України [17]. Однак основна робота над дослідженням особливостей набуття майна без достатніх підстав розпочалася після прийняття 16 січня 2003 р. ЦК України. З цього моменту з'являються оригінальні дослідження у даному напрямку, науковці починають коментувати кодекс та його норми в частині правового регулювання. І. Е. Берестова однією із перших досліджувала «суб'єктивні умови виникнення зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав; набуття майна без достатніх підстав в країнах континентальної Європи; співвідношення договірних зобов'язань та набуття майна без достатніх підстав тощо» [11–14]. Згодом науковий доробок вченої втілювався у дисертаційній роботі «Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави», в якій вперше було висунуто низку практичних рекомендацій [12, с. 4].

Оригінальне дослідження здійснено Г. В. Пучковою, яка присвятила свою працю «зобов'язанням, що виникають в результаті набуття майна без достатніх підстав або збереження майна за римським приватним правом та питанням їх рецепції у цивільному законодавстві України» [136]. Авторкою вперше: «1) сформульовано висновок про те, що зобов'язання при набутті майна без достатньої підстави сформувалися у римському приватному праві не як охоронні, а як регулятивні зобов'язання (нібито договори), що знайшло відображення і в більш пізніх правових системах; 2) висунуто тезу про те, що у характері рецепції положень римського приватного права щодо наслідків набуття майна без достатніх підстав різними правовими системами існували відмінності, які вплинули на характер їх рецепції в Україні. Якщо французька цивілістика притримувалася каузального принципу побудови таких зобов'язань, то німецьке, а також і цивільне право України більше тяжіли до абстрактних конструкцій, що ґрунтувалися на використанні загального принципу римського приватного права щодо несправедливості у контексті набуття майна без достатніх підстав за рахунок іншої особи у випадку відсутності договору, законної правової підстави тощо.

Проте в сучасному українському законодавстві помітні й елементи рецепції каузального підходу, внаслідок чого ці положення у дещо модернізованому вигляді знайшли відображення й у ЦК України, особливо у частині, яка стосується засад зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав, визначення окремих випадків виникнення таких зобов'язань тощо; 3) зроблено висновок про опосередковану часткову рецепцію римського приватного права при формуванні сучасної концепції цивільного законодавства України щодо зобов'язань, які виникають у зв'язку з набуттям майна без достатньої підстави, що знайшло відображення у трактуванні їх поняття та сутності у ЦК України, його структурі» [136, с. 11] тощо. Наведені положення не втрачають своєї актуальності й сьогодні.

Заслуговує на увагу на роботу І. М. Гончарова «Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн ЄС)» [33]. Автор висунув низку пропозицій, які мають наукову новизну, характеризуються ґрунтовністю та

залишаються актуальними для сьогоденних наукових розробок та законодавчого вдосконалення правового регулювання набуття майна без достатніх підстав.

Класифікація зобов'язань, передбачених ст. 174 ГК України була предметом дослідження О. П. Віхрова, який виділив такі позадоговірні господарські зобов'язання, як заподіяння шкоди, безпідставне придбання або збереження майна [25, с. 31–32]. У науковій роботі «Про систематизацію господарських зобов'язань» О. П. Віхров виокремив господарські зобов'язання з безпідставного придбання або збереження майна на підставі виникнення даного зобов'язання подібно до цивільно-правових зобов'язань [27, с. 56].

У зазначених вище дослідженнях розглядались різні напрями набуття майна без достатніх підстав, їх особливості, проте слід звернути увагу, що у сучасній правовій науці немає єдиної думки про природу права на захист, інструментом якого є застосування правових норм щодо повернення набутого без належних підстав.

У своїй науковій праці В. Л. Яроцький наводить думку В. О. Матвійчука, який вказував на чотири основних підходи до визначення самозахисту. Згідно з першим підходом самозахист охоплює дії, спрямовані на захист від порушення прав виключно в межах позадоговірних відносин. Представники другого підходу розглядають самозахист ширше, включаючи до нього не тільки захист від порушення прав у позадоговірних відносинах, а й деякі дії, спрямовані на захист прав та інтересів у договірних відносинах, зокрема утримання речі. Третій підхід, навпаки, звужує розуміння самозахисту, обмежуючи його захистом прав лише в договірних відносинах. Нарешті, четвертий підхід є найбільш широким, охоплюючи дії, спрямовані на захист від порушення прав як у позадоговірних, так і в договірних відносинах [200, с. 466; 171, с. 266].

В теорії господарського права механізм захисту прав суб'єктів підприємництва – це сукупність правових інструментів, методів і форм, які використовуються для того, щоб примусити суб'єктів господарювання, їх контрагентів і державні органи дотримуватися вимог і правил, що визначені у законах. Зазначене забезпечує захист законних прав суб'єктів підприємництва. З цього можна зробити висновок, що господарське законодавство передбачає

можливість негайного застосування економічних санкцій у випадку порушення однією зі сторін господарського обов'язку. Санкції застосовуються поза судовим порядком і без попереднього пред'явлення претензії, оскільки сторони погодилися на їх застосування до недобросовісної сторони під час укладення угоди.

Н. С. Хатнюк і Н. Б. Побіянська під захистом прав суб'єктів господарювання та споживачів розуміють комплексну систему правових, організаційних та технічних заходів, що впроваджуються з метою забезпечення реалізації прав зазначених суб'єктів і запобігання їх порушенням. Суб'єктивне право на захист визначається як обсяг правомочностей уповноваженої особи, спрямованих на відновлення правового становища, що існувало до моменту порушення, або на усунення перешкод у здійсненні належного права [90, с. 17].

Розглядаючи самозахист з об'єктивної точки зору, можна вважати його процесом правомірного завдання шкоди об'єкту, до якого він спрямований. Це впливало з положень ст. 235 та ст. 236 ГК України, які регламентували застосування оперативно-господарських санкцій сторонами зобов'язання в односторонньому порядку. Такий аспект самозахисту найбільш яскраво підкреслює його природу як форми захисту, що реалізується через правозастосування [161, с. 380].

О. Хрімлі зазначає, що суб'єкти господарювання наділені правом на самозахист. Вказане передбачає можливість захисту своїх прав і законних інтересів самостійно, шляхом вчинення власних активних дій. Іншими словами, це реалізація права на захист без залучення судових органів чи інших юрисдикційних інституцій [183, с. 64].

Зазначена теза видається дискусійною, тому що самозахист суб'єкта господарювання у розрізі позадоговірних зобов'язань з набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав передбачає звернення до суду з кондикційним позовом, відповідно зазначені дії також є самозахистом оскільки це дії, спрямовані на поновлення майнового становища суб'єкта господарювання.

Розглянемо в хронологічному порядку наукові напрацювання та дослідження щодо набуття майна без достатніх підстав: 2013 р. О. П. Подцерковний та

В. Г. Олюха проаналізували питання застосування інституту безпідставного збагачення при розрахунках у підрядних відносинах [93];

– у 2016 р. О. І. Чепис вивчала правову природу зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення [189];

– у 2017 р. Б. П. Карнаух досліджував безпідставне збагачення у праві Давнього Риму [60];

– у 2019 р. С. О. Деменко розглядав суб'єктно-об'єктний склад зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави [42], а Н. В. Бережняк досліджувала окремі аспекти правових підстав виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави [9];

– у 2020 р. І. В. Романська опрацьовувала питання співвідношення кондикції та віндикації [149], а в 2021 р. – співвідношення та розмежування категорій «реституція» й «кондикція» [151];

– у 2021 р. Н. В. Бережняк захистила дисертацію на тему «Зобов'язання із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у цивільному праві України» [8];

– у 2023 р. І. В. Романська висвітлила наукові напрацювання у дисертації на тему «Цивільно-правове регулювання кондикційних зобов'язань в Україні» [152].

В. С. Щербина опосередковано розглянув питання придбання або збереження майна суб'єкта чи суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх підстав, зазначивши, що зобов'язання, визначені в абз. 5 ч. 1 ст. 174 ГК України є позадоговірними та регулюються нормами ЦК України [197, с. 83].

Попри значний обсяг наукових напрацювань, низка питань щодо набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав залишається відкритою та може розглядатися як резерви для вдосконалення правового регулювання даної категорії. До таких резервів можна віднести аналіз зарубіжного досвіду, уточнення правового тлумачення категорії та внесення пропозицій щодо вдосконалення чинного законодавства.

РОЗДІЛ 2

ХАРАКТЕРИСТИКА ЗМІСТУ ТА СКЛАДОВИХ НАБУТТЯ МАЙНА СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ

2.1 Зміст зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав

В розділі 1 дослідження обґрунтовано точку зору, що норми права, які регулюють набуття майна без достатньої правової підстави є окремим правовим субінститутом. На підтвердження цієї думки наведені такі аргументи: якщо екстраполювати ознаки субінституту права на норми законодавства щодо кондикційних зобов'язань, то можна зробити висновок, що вказані норми містять всі перелічені ознаки. Отже, норми, які регулюють набуття суб'єктом господарювання майна без достатньої правової підстави, формують субінститут позадоговірних зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав. Даний субінститут є окремим, сформованим і самостійним субінститутом права. З його допомогою здійснюється регулювання певної групи суспільних відносин між суб'єктами господарювання та іншими учасниками відносин у сфері господарювання. Мова йде, зокрема, про вирішення питань набуття майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав.

В підрозділі 2.1 дослідження варто зосередити увагу на змісті зобов'язань при набутті майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав. З метою висвітлення даного питання, необхідно з'ясувати зміст господарських зобов'язань.

Правове регулювання господарської діяльності закріпило господарські зобов'язання як окремий вид, але сам термін «зобов'язання» вперше з'явився у цивільному праві. На відміну від цивільно-правового зобов'язання, господарське зобов'язання має такі особливості:

1. Особливий склад суб'єктів: господарське зобов'язання виникає між суб'єктом господарювання та іншим учасником (учасниками) господарських відносин.

Суб'єктами є зобов'язана сторона і управнена сторона, це не просто боржник і кредитор, як у цивільних зобов'язаннях, а організаційно-господарські суб'єкти.

2. *Особлива сфера відносин*: виникають у сфері господарювання.

3. *Мета*: виникають з метою досягнення господарських цілей, тобто для забезпечення потреб господарської діяльності, отримання прибутку.

4. *Специфіка дій*: передбачають виконання конкретних дій, які має виконати одна сторона на користь іншої. Зазначені дії можуть бути господарського або управлінсько-господарського характеру (надання послуг, передача майна, сплата грошей і т. д.).

5. *Вплив держави*: держава може стимулювати певні дії підприємців шляхом введення економічних пільг, квот та інших інструментів.

Загалом господарські зобов'язання відрізняються від цивільних зобов'язань своєю специфікою і спрямовані на підтримку та регулювання господарської діяльності.

Нормативне регулювання господарських відносин в Україні нині перебуває на етапі суттєвих трансформацій. Зокрема, Верховною Радою України 9 січня 2025 року було ухвалено Закон № 4196-IX «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», яким передбачено визнання Господарського кодексу України таким, що втрачає чинність. Незважаючи на зазначені законодавчі зміни, використання положень ГК України в межах даної наукової праці залишається необхідним та важливим, оскільки саме цей нормативно-правовий акт протягом останніх двадцяти років слугував базисом, на основі якого здійснювалась господарська діяльність в Україні, ГК України визначав засади господарювання та регулював правовідносини, що виникали у процесі організації й здійснення господарської діяльності, що дозволяє не лише усвідомити логіку розвитку господарського законодавства, а й комплексно оцінити попередній стан правового регулювання та напрями його подальшої трансформації.

Як визначено в ст. 173 ГК України (на момент його чинності), господарське зобов'язання виникає між суб'єктом господарювання та іншою стороною, де одна

сторона зобов'язується зробити певну дію, яка стосується господарської або управлінсько-господарської сфери, на користь іншої сторони, а інша сторона має право вимагати її виконання» [34].

Зміст господарського зобов'язання полягає в сукупності прав та обов'язків його учасників, які, як правило, включають не поодинокі дію, а комплекс дій, спрямованих на досягнення спільного економічного результату.

Підстави для виникнення господарського зобов'язання, були нормативно закріплені у ГК України (на момент його чинності):

1. Положення закону або іншого правового акту, що регулює господарську діяльність.
2. Рішення органу управління господарською діяльністю (включаючи рішення про створення підприємства, реєстрацію, видання ліцензій тощо).
3. Господарські та інші угоди, передбачені законом.
4. Угоди, які не суперечать закону та ним не передбачені.
5. Заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання.
6. Придбання чи збереження майна за рахунок іншої особи без відповідних підстав.
7. В результаті створення об'єктів інтелектуальної власності.
8. Події, які закон пов'язує із настанням правових наслідків у господарській сфері (настання певного строку, надзвичайний або військовий стан).
9. Рішення суду чи спеціального органу з правом на таке вирішення та ін [34; 169, с. 29].

Як вже було зазначено, термін «господарське зобов'язання» деколи ототожнюється з поняттям «господарський договір», проте зобов'язання з набуття суб'єктом господарювання майна без належних підстав є позадоговірним майново-господарським зобов'язанням, а відтак у період чинності ГК України його регулювання здійснювалося у порядку, передбаченому ст. 175 ГК України, яка посилається на положення цивільного законодавства з обов'язковим урахуванням особливостей господарської діяльності. Після скасування ГК України набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав регулюється

положеннями гл. 83 ЦК України [34; 185].

Суб'єкти господарювання є учасниками відносин у сфері господарської діяльності разом із споживачами, органами державної влади та місцевого самоврядування, які наділені господарською компетенцією, а також громадянами, громадськими та іншими організаціями, які виступають засновниками суб'єктів господарювання чи здійснюють щодо них організаційно-господарські повноваження на основі відносин власності [34; 169, с. 30].

Виходячи зі змісту господарської діяльності та враховуючи положення тодішнього законодавства, з'явилися пропозиції щодо оновлення змісту ч. 1 ст. 174 Господарського кодексу України, що мало на меті підвищення його узгодженості із загальною системою правового регулювання господарських зобов'язань.

Чинна редакція статті (на період дії ГК України):

«Стаття 174. Підстави виникнення господарських зобов'язань»

1. Господарські зобов'язання можуть виникати:

- безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;
- з акту управління господарською діяльністю;
- з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;
- внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;
- у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

Запропонована редакція статті:

«Стаття 174. Підстави виникнення господарських зобов'язань»

1. Господарські зобов'язання можуть виникати:

- безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що

регулює господарську діяльність;

– з акта управління господарською діяльністю; з господарського договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;

– внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта господарювання (учасника господарських відносин) за рахунок іншого господарюючого суб'єкта (учасника господарських відносин) без достатніх на те підстав;

– у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

Актуальність змін була зумовлена відображенням суб'єктного складу зазначених правовідносин та чіткою приналежністю такого виду зобов'язань до господарських. Чинна редакція статті вказувала на відсутність двох суб'єктів господарювання чи учасників господарських відносин у даному правовідношенні, що передбачало два варіанти:

1) придбання або збереження майна суб'єкта (господарювання) за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав;

2) придбання або збереження майна суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав [169, с. 31].

Тобто законодавець вказував, що другою стороною у господарському зобов'язанні в обох випадках є невизначена «інша особа», а не учасник господарських відносин. Застосування терміну «інша особа» вбачається недоречним, враховуючи термінологію, закріплену в ГК України.

Враховуючи внесені законодавчі зміни, пропозиції щодо змін до нечинного ГК України не мають безпосереднього практичного застосування. Водночас їхній зміст зберігає концептуальне значення та може бути врахований при уточненні положень ч. 5 ст. 2 «Господарська діяльність» Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб».

Запропонована редакція ч. 5. ст. 2 «Господарська діяльність»:

Господарські зобов'язання можуть виникати:

– безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;

– з акта управління господарською діяльністю; з договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;

– внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта господарювання (учасника господарських відносин) за рахунок іншого господарюючого суб'єкта (учасника господарських відносин) без достатніх на те підстав;

– у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.

Вбчається, що зазначені зміни дають можливість врахувати особливості господарських зобов'язань та сформулювати логічний зв'язок положень ст. 2 ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб», оскільки функціонування та взаємодія суб'єктів господарювання та учасників господарських відносин при здійсненні господарської діяльності зумовлює виникнення господарських зобов'язань. Відповідно, така пропозиція корелюється з висновками щодо доцільності часткового відтворення положень ст. 175 та ст. 176 ГК України в Законі України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб».

Змістом господарського зобов'язання, яке виникає з набуття та збереження майна без відповідної правової підстави, є право управненої сторони (кредитора) вимагати повернення майна, отриманого без підстави, і можливість отримання компенсації доходів, отриманих від цього майна. Зобов'язана сторона (боржник) має обов'язок повернути майно, отримане без достатньої правової підстави та

компенсувати доходи.

Згідно зі ст. 1213 ЦК України, набувач повинен повернути потерпілому безпідставно отримане майно в його первісному стані [185].

Важливо, що навіть якщо це конкретна річ або загальна категорія майна, боржник все одно зобов'язаний повернути майно, отримане без достатніх підстав. Якщо це конкретне майно, яке може псуватися або знецінюватися під час використання, його також слід повернути та компенсувати збитки, якщо вони виникли через неналежне використання [8, с. 12; 167, с. 757].

У випадках, коли повернення майна потерпілому в натурі стає неможливим, зокрема через його знищення, втрату, пошкодження або подальшу передачу третім особам, законом передбачено право кредитора вимагати компенсацію грошової вартості такого майна. Важливим є те, що вартість майна визначається станом на момент розгляду справи в суді, а не на момент його вилучення чи втрати.

Це питання набуває особливої актуальності в умовах війни, коли через активні бойові дії майно суб'єктів господарювання часто залишається на тимчасово окупованих, прифронтових або деокупованих територіях. У подібних обставинах власники, як правило, не мають можливості забезпечити збереження, транспортування або належне використання свого майна, що створює передумови для безпідставного набуття його іншими особами. Внаслідок бойових дій та окупації значна частина майна зазнає фізичного знищення чи пошкодження. У такій ситуації реальний захист прав потерпілих суб'єктів господарювання може бути забезпечений лише шляхом стягнення грошової компенсації, що відповідає ринковій вартості майна на момент розгляду справи судом.

Логічною та обґрунтованою є думка Н. В. Бережняк про важливість визначення вартості набутого майна на момент розгляду судом справи про його повернення [7, с. 178].

Вартість безпідставно отриманого майна для цілей відшкодування визначається на основі його ринкової вартості. Якщо ж мова йде про індивідуально визначене майно або унікальне майно, його вартість може встановити оціночна експертиза [152, с. 131; 167, с. 757].

Потрібно враховувати, що вартість набутого майна визначається на момент розгляду справи судом, а не на момент, коли боржник отримав це майно. Таке рішення є справедливим і враховує захист прав потерпілої сторони від знецінення майна у зв'язку з інфляцією [7, с. 178]. Суд повинен досліджувати всі обставини конкретної справи, щоб визначити збитки і захистити права кредитора.

Відповідно до Постанови КГС ВС від 01.10.2024 р. у справі № 916/3575/23 суд вказав: «...розмір відшкодування вартості майна визначається на момент розгляду судом справи про повернення майна. Тобто береться до уваги ринкова вартість майна на момент подання позову, яка далі може бути переглянута на момент прийняття судом рішення» [102; 167, с. 757].

Говорячи про діяльність суб'єктів господарювання, варто звернути увагу на обставини, в яких навіть ринкова вартість майна може бути несправедливою.

Підписання Угоди про асоціацію між Україною, ЄС, Європейським співтовариством з атомної енергії та їхніми державами-членами стало важливим чинником активізації та прискорення євроінтеграційних процесів. У межах виконання зобов'язань, взятих на себе Україною за цією Угодою, держава, зокрема, погодилася на імплементацію положень Директиви № 2004/25/ЄС Європейського парламенту та Ради від 21 квітня 2004 року. Зазначена Директива встановлює загальні вимоги щодо процедур подання заяви та визначення справедливої ціни поглинання, які мають бути реалізовані протягом чотирьох років з моменту набрання Угодою чинності. У ній врегульовані основні аспекти здійснення процедури squeeze-out (сквіз-аут) в праві ЄС, яка передбачає право акціонера, що володіє контрольним пакетом акцій, вимагати від міноритарних акціонерів примусового відчуження їхніх акцій за справедливою компенсацією [199, с. 254].

Відповідно, прийняття ЗУ «Про акціонерні товариства» стало прямим наслідком зобов'язань, взятих Україною відповідно до Угоди про асоціацію з ЄС, та спрямоване на адаптацію національного законодавства до норм і стандартів ЄС у сфері корпоративного управління, в тому числі закріплення процедури обов'язкового продажу акцій на вимогу домінуючого власника акцій. [167, с. 757].

ВС у своїх рішеннях зайняв позицію, згідно з якою у процесі здійснення

процедури сквіз-ауту ціна акцій повинна бути не лише ринковою, а й справедливою. Це означає, що її розмір може перевищувати ринкову вартість, оскільки йдеться про примусове відчуження майна у його власника без його волі чи наміру розпоряджатися ним, що потребує додаткової компенсації за втрату права власності [117; 167, с. 759].

Таким чином, якщо під час здійснення процедури примусового викупу акцій (сквіз-аут) наглядова рада не визначила справедливої компенсації за акції, що викупуваються у міноритарного акціонера, останній має право звернутися до товариства та/або мажоритарного акціонера з позовом про стягнення набутого без достатньої правової підстави (як безпідставне збагачення) у зв'язку з недоплатою за належні йому акції. У такому випадку суд при вирішенні спору виходитиме із принципу справедливої вартості акцій, а не лише з їх біржової ціни, яка в умовах низької ліквідності може бути наближеною до нуля, враховуючи що процедура squeeze-out надає власнику домінуючого контрольного пакету акцій інструмент для встановлення одноосібного контролю над системою корпоративного управління компанії.

Особливістю набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав є те, що об'єкт таких кондикційних зобов'язань найчастіше використовується для провадження господарської діяльності або може бути засобом виробництва. Довготривале переміщення або демонтаж може призвести до його знецінення, відповідно можливість повернення речі в натурі фактично існує, проте в силу зазначених причин не слугуватиме належним способом відновлення порушених прав суб'єкта господарювання. Наприклад, у рішенні Господарського суду м. Києва зазначено: «у спірних правовідносинах суд враховує, що турнікетні системи та обладнання в комплексі, які визначені індивідуальними, родовими ознаками, розроблялися для відповідача за індивідуальним проектом, майно устатковувалося відповідно до вимог для залізничних станцій. Водночас демонтаж та повернення цього майна унеможливить його встановлення за іншим проектом та використання за призначенням та цілями, для яких воно замовлялось та розроблялось. Виходячи з наведеного, суд вважає, що повернення майна в натурі позбавить позивача

ефективного захисту його речового права, тому належним способом захисту власника майна (ТОВ «Бонметон») є відшкодування вартості такого майна» [142].

Відповідно, відшкодування вартості майна суб'єкта господарювання, набутого без достатніх підстав, є не крайнім способом захисту, а належним та справедливим методом відшкодування та відновлення майнових прав потерпілої сторони.

Сторона, яка набула майно або зберегла його у себе без достатніх на те підстав, повинна компенсувати всі доходи, які вона одержала або могла одержати від цього майна, починаючи з моменту, коли вона дізналася або могла дізнатися про те, що володіє цим майном без достатньої правової підстави. В цей час вона також несе відповідальність за будь-яке погіршення стану майна.

З іншого боку, сторона, яка набула майно або зберегла його без правової підстави, має право вимагати відшкодування необхідних витрат на майно з того часу, коли вона повинна була повернути доходи. Відшкодування включає не лише витрати на утримання майна в первісному стані, а й будь-які розумні та економічно обґрунтовані витрати, включаючи ті, які покращують майно і збільшують його вартість.

У випадках, коли набувач має право на компенсацію витрат, розмір компенсації може бути зменшений на суму отриманих набувачем майнових переваг або доходу від використання майна. Така компенсація стосується всіх видів одержаних доходів (від реалізації плодів, продукції тощо).

У випадку, коли суб'єкт господарювання безпідставно користувався земельною ділянкою та одержував доходи, він також повинен компенсувати ці доходи потерпілій стороні.

Згідно зі ст. 1214 ЦК України, якщо гроші були отримані чи збережені без достатньої правової підстави, то на них нараховуються відсотки за користування ними (ст. 536). Це положення є винятком з п. 1 ст. 1214 ЦК України. Іншими словами, коли гроші були отримані чи збережені без достатніх підстав, вони не компенсуються доходами, а замість цього нараховуються відсотки—за їх використання [91, с. 281].

Згідно з постановою пленуму Вищого господарського суду України № 14 від

17 грудня 2013 року «Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань», відсотки, вказані в ст. 536 ЦК України, є оплатою використання чужих коштів, включаючи ті, які були безпідставно одержані або збережені [126]. Для застосування ст. 536 ЦК України в правових відносинах між сторонами повинні бути виконані дві умови: наявність користування чужими коштами і встановлення розміру відсотків договором або чинним законодавством [126].

У разі набуття суб'єктом господарювання грошових коштів без належних правових підстав виникає обов'язок повернення цих надбань, водночас відсутнє право вимоги виконання певної дії у відповідь на повернені кошти (наприклад, право вимагати надання послуг, виконання робіт тощо). Щоб отримати компенсацію потерпіла сторона, яка вимагає повернення грошей, повинна довести недобросовісність (безпідставність) одержувача або наявність рахункової помилки.

В порівняльно-правовому аспекті необхідно зауважити, що значення помилки в кондикційному зобов'язанні за кордоном дещо ослаблене. В голландській кодифікації ознака помилки взагалі виключена з числа умов позову про зворотне витребування неналежного платежу (ст. 6:203 Цивільного кодексу Нідерландів) [211]. В Італії вимога помилки зберігає залишкове значення тільки в сфері так званої «*indebito soggettivo*» («суб'єктивної заборгованості») – коли хто-небудь сплатив під впливом помилки чужий борг (ст. 2036 ЦК Італії) [206]. В інших випадках згідно з італійським законодавством для зворотного витребування майна, наданого за відсутності правової підстави, помилка не має значення, достатньо довести відсутність відповідного зобов'язання. У Франції ряд відомих науковців також висловилися на користь виключення цієї умови [204, с. 496].

Продовжуючи характеристику змісту господарських зобов'язань при набутті суб'єктом господарювання майна без достатніх підстав, варто відзначити, що за структурою цих зобов'язань, вони є простими, оскільки право потерпілого на повернення безпідставно отриманого відповідає обов'язку набувача повернути безпідставно набуте. Дане твердження відображає положення п. 1 ст. 1212 ЦК України, згідно з яким особа, яка отримала чи зберегла майно, яке

необґрунтовано належить їй, повинна повернути його потерпілій стороні. Суб'єктивне право потерпілого полягає у можливості вимагати повернення набутого без достатніх підстав, що забезпечується нормами права. Потерпілий наділяється правом вимоги, спрямованим на здійснення набувачем активних дій для повернення набутого без достатніх підстав. Суб'єктивний обов'язок набувача включає необхідність вчинити певні активні дії або утриматися від вчинення певних дій, які стосуються повернення набутого без достатніх на те підстав. В контексті кондикційних зобов'язань обов'язок набувача завжди передбачає активні дії з його сторони для повернення безпідставно набутого майна, незалежно від форми цього набуття (набуття, збереження).

Майновий характер кондикційних зобов'язань уможлиблює розгляд цього виду господарських зобов'язань як майна, яке потрапило в майнову сферу набувача через незаслужене (що не ґрунтується на достатній підставі) набуття або збереження. А. О. Беляневич з цього питання слушно зауважує, що майновий зміст господарських відносин полягає в тому, що в процесі здійснення господарської діяльності використовуються матеріальні, фінансові ресурси та інше майно для досягнення економічних цілей [5, с. 97–98].

Законодавець визначає ці дві форми як «набуте без достатніх на те підстав» і «безпідставно набуте майно». Таке розуміння кондикційних зобов'язань формує підставу для відмежування майна, набутого без достатніх на те підстав, від майна, яке повинно бути повернуте за вимогою потерпілого. Наприклад, розглядаючи договір поставки можна виділити *матеріальний об'єкт*, який стосується майна, що поставляється, і грошову суму, яка сплачується за нього, *юридичний об'єкт*, який включає дії сторін щодо передачі майна та сплати грошей і *вольовий об'єкт*, який відображає індивідуальну волю постачальника і покупця, в межах законодавства. Також можна виділити *об'єкт права*, який складає саме безпідставно набуте майно, і *об'єкт права*, який повинен бути повернений потерпілому в рамках зобов'язання.

Для повного розуміння цих правовідносин важливо розглянути їхні основні характеристики: двосторонність, взаємообумовленість, майновий характер і факт

безпідставного набуття майна.

В інших країнах крім змісту характерних ознак зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав визначаються також умови, які є обов'язковими для пред'явлення цього позову. Наприклад, у праві Франції розглядають такі умови для пред'явлення спорів щодо набуття майна без достатньої підстави у комерційній сфері:

1. Наявність збагачення однієї сторони за рахунок іншої [66, с. 170]. Збагачення розглядається досить широко і може включати отримання будь-якої матеріальної вигоди, яка має вартісну оцінку. Наприклад, отримання користі через безпідставне використання чужого майна або надання послуг, без правової підстави. Головне, щоб збільшення майна однієї сторони відповідало зменшенню майна іншої сторони.

2. Відсутність законної підстави для збагачення. Позов *de in rem verso* (кондикційний позов) може бути пред'явлений лише за відсутності достатньої (законної) підстави для отримання користі [66, с. 170]. Зокрема, якщо сторона отримала майно завдяки договору з третьою стороною або мала законні зобов'язання перед цією стороною, то вимога про повернення безпідставно отриманого майна може бути відхилена.

3. Субсидіарний характер позову *de in rem verso*. Зазначений тип позову застосовується тільки в разі відсутності інших ефективних способів вирішення питання, наприклад, через інші типи позовів, що базуються на договорах, порушеннях відповідача або законі [226, с. 595–596].

У праві провінції Квебек в Канаді обов'язок компенсувати зменшення майна виникає лише в тому випадку, якщо збагачення залишається на момент пред'явлення вимоги [205]. Як і в праві Франції у позові про безпідставне збагачення обсяг вимоги визначається розміром фактичного збагачення відповідача та відповідним зменшенням майна позивача. Закон вимагає оцінювати цей обсяг на день подання вимоги, хоча в разі доведеного зловживання стороною, яка збагатилася, розмір збагачення може оцінюватися на момент, коли це збагачення виникло.

Однією з головних особливостей кодифікації цивільного права в Нідерландах стала ліквідація правового розмежування між комерційним та цивільним правом та інтеграція більшості норм, що регулюють господарські правовідносини, в тому числі і набуття майна без достатніх підстав в єдиний правовий акт. Цивільний кодекс Нідерландів, що є підсумком багаторічної кодифікаційної діяльності, поєднує напрацювання та концепції не лише романської правової традиції, а й континентальної правової системи в цілому [40, с. 114]. Така ситуація подібна до законодавчих процесів в Україні в контексті переходу до уніфікованої європейської моделі регулювання майнових відносин.

У Нідерландах відповідальність за безпідставне набуття майна виникає за таких умов:

1. Наявність збагачення однієї особи за рахунок відповідного зменшення майна іншої особи. У голландській правовій доктрині вважається, що загальний кондикційний позов виправдовується, коли існує причинний зв'язок між збагаченням відповідача і зменшенням майна позивача. При цьому не потрібно доводити збагачення відповідача і відповідне зменшення майна позивача: достатньо навести-факт неналежного платежу, предмет якого має бути повернений [32, с. 132].

2. Параграфи 2 і 3 ст. 6: 212 Цивільного кодексу Нідерландів 1992 р. регулюють ситуації, так званої, «зміни положення» особи, яка збагатилася. Згідно з цими нормами, при розрахунку суми збагачення, яка підлягає поверненню, до уваги беруться такі ситуації: сума збагачення зменшилася через обставини, що не залежать від особи, яка збагатилася (параграф 2) або, коли вона на розумних підставах протягом певного часу не повинна була рахуватися з обов'язком повернути отримане (параграф 3) [8, с. 79; 211].

3. Відсутність правового обґрунтування для збагачення. Згідно з законом, збагачення не є безпідставним, якщо воно виникає в результаті виконання правового акта, такого як контракт. Загальний позов про безпідставне збагачення на відміну від позову про повернення переоплати, не вимагає доведення наявності збагачення відповідача і зменшення майна позивача. В різних юрисдикціях умови

відрізняються, але їх дотримання визначає можливість пред'явлення позову за безпідставне збагачення [32, с. 132].

В Німеччині, щоб подати кондикційний позов, потрібно враховувати такі умови:

- придбання майна однією стороною за рахунок іншої «внаслідок виконання зобов'язання іншою особою»;
- виникнення збагачення «будь-яким іншим чином».

При цьому обов'язковою умовою є відсутність правової підстави (*ohne rechtlichen Grund*) для отриманого збагачення [203].

За грецьким правом для подання кондикційного позову потрібно враховувати дві умови:

1. Наявність безпідставного набуття майна за рахунок іншої сторони, коли збагачення може включати отримання речі у власність, придбання права вимоги до іншої сторони, користування чужою річчю чи правом, роботи або послуги.

2. Відсутність правової підстави для отриманого, тобто обставини, які б виправдовували законність збереження об'єкта збагачення за стороною [8, с. 87–88; 216].

Ці умови можуть бути правомірними у трьох випадках:

- воля особи, яка збагатилася;
- зустрічне надання від іншої сторони;
- закон, який може встановлювати правомірність отримання вигоди в певних випадках [222, с. 129].

Порівняльний аналіз вказує на те, що у німецькому законодавстві діє загальний принцип кондикції, тобто повернення безпідставно отриманого збагачення, у той час як, наприклад, у французькому законодавстві лише в разі помилкового платежу здійснюється обмежене регулювання безпідставного збагачення. Як зазначає К. Г. Некіт, останній підхід в юридичній літературі піддається критиці і ця критика, очевидно, була врахована при створенні Доктринального зразка європейського договірного права (DCFR) [80, с. 61]. У DCFR відображені кондикції без підстави (*condictio sine causa*). Зазначається, що

особа, яка безпідставно збагатилася за рахунок іншої особи через невігідні наслідки для останньої зобов'язана повернути отримане збагачення цій особі [224].

Положення ст. VII.-1:101 DCFR є більш загальним, ніж відповідні положення щодо безпідставного збагачення, які існують у національних законодавствах окремих європейських країн. У DCFR безпідставне збагачення не визначається через відсутність правових підстав, а з огляду на наявність негативних наслідків для іншої особи [224, с. 413]. Щоб уникнути можливих випадків занадто широкого застосування правил про безпідставне збагачення у DCFR наведено додаткові конкретні обставини, при яких збагачення вважається безпідставним [8, с. 95–94]. Зокрема, ст. VII.-2:101 (1) DCFR встановлено, що збагачення вважається обґрунтованим за винятком таких випадків:

– «the enriched person is entitled as against the disadvantaged person to the enrichment by virtue of a contract or other juridical act, a court order or a rule of law; or» – «коли особа, яка збагатилася, має право на отримання збагачення за рахунок потерпілого через договір або інший юридичний акт, судове розпорядження або норму права»;

– «the disadvantaged person consented freely and without error to the disadvantage» – «якщо потерпілий добровільно і без помилок погодився на настання невігідних наслідків» [224, с. 413].

Крім того, збагачення розглядається як безпідставне у таких випадках:

– коли потерпілий сам добровільно передав майно з певною метою, яка не була досягнута, або з певним очікуванням, яке не виправдалося;

– якщо та особа, яка збагатилася, знала або мала достатні підстави вважати, що були вказані ціль і очікування»;

– якщо особа, яка збагатилася, добровільно погодилася або повинна була погодитися з тим, що в таких обставинах збагачення має бути повернуте [80, с. 62].

Також безпідставним збагачення вважається «If the contract or other juridical act, court order or rule of law referred to in paragraph (1)(a) is void or avoided or otherwise rendered ineffective retrospectively» – «коли договір або інший юридичний акт, судове розпорядження чи норма права, на підставі яких особа, яка

збагатилася, мала право на отримання збагачення, визнані нікчемними, скасовані або іншим чином втратили силу зі зворотнім ефектом [224, с. 413].

Ст. VII.-3:101 визначає сутність збагачення як юридично значущого факту, що констатується у разі:

а) «an increase in assets or a decrease in liabilities» – «збільшення активів особи, що проявляється у зростанні її доходів або зменшенні розміру її зобов'язань»;

б) «receiving a service or having work done» – «отримання особою користі у вигляді наданих послуг або результатів виконаних робіт, які мають економічну цінність»;

в) «use of another's assets» – «використання особою чужого майна, що надає їй певні переваги або вигоди» [224 с. 414]. Тобто, збагачення полягає в отриманні особою певних благ, які можуть мати як матеріальне (наприклад, збільшення капіталу, зменшення боргового тягаря, використання власності), так і нематеріальне (скажімо, отримання послуг або використання результатів інтелектуальної праці).

DCFR (VII. – 4:102) також зачіпає ситуації, коли учасником правочину є уповноважений представник, який опосередковано діє від імені та в інтересах довірителя. В такому випадку будь-яке збагачення або майнова шкода, що настають у довірителя внаслідок вчинення такого правочину або виконання договірних зобов'язань, що з нього випливають, вважаються збагаченням або майновою шкодою, понесеною самим представником [224, с. 415]. Опосередковане представництво в українському законодавстві відображене в ст. 11¹ Митного кодексу України, яка визначає, що представництво може бути непрямим, тобто митний представник діє в інтересах особи, яку він представляє, але від власного імені [76]. Ця норма внесена в Митний кодекс України на підставі ЗУ «Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу ЄС» [122]. Водночас відповідно до ч. 2 ст. 237 ЦК України, особа яка діє хоч і в чужих інтересах але від власного імені – не є представником [185].

З огляду на це, з метою захисту прав учасників господарського обороту у

випадках непрямого представництва, видається доцільним внести до ЦК України спеціальну норму, яка б закріплювала наслідки набуття майна або заподіяння шкоди у випадках непрямого представництва. Зазначені зміни могли б базуватися на положеннях DCFR (VII.-4:102), відповідно до яких будь-яке збагачення або шкода, що формально виникає у представника, але фактично належить довірителю, визнається таким, що виникло у представника.

Впровадження у національне законодавство України принципів і модельних норм, запропонованих у DCFR, є важливим кроком на шляху до правової гармонізації з *acquis communautaire*, оскільки сам DCFR спрямований на вдосконалення чинного європейського приватного права та слугує основою для формування майбутнього законодавства ЄС шляхом систематизації і чіткого викладення базових правових принципів [224].

Також стаття VII.-2:102 DCFR передбачає: «where the enriched person obtains the enrichment as a result of the disadvantaged person performing an obligation or a supposed obligation owed by the disadvantaged person to a third person, the enrichment is justified if:

(a) the disadvantaged person performed freely; or

(b) the enrichment was merely the incidental result of performance of the obligation»

– «у разі якщо збагачення набувається особою (особа, яка збагатилася) внаслідок виконання іншою особою (особа, яка зазнала збитків) зобов'язання або ймовірного зобов'язання, яке особа, що зазнала збитків, має перед третьою особою, то таке збагачення є правомірним за умови, що:

(a) особа, яка зазнала збитків, здійснила виконання добровільно»; або

(b) збагачення було лише випадковим наслідком виконання зобов'язання [224, с. 415].

Варто уточнити, що в даному випадку *supposed obligation* стосується ситуації, коли особа помилково вважає себе зобов'язаною виконати певну дію або сплатити борг, хоча насправді такого зобов'язання не існує.

Як видно з наведеного вище, схожі обставини передбачені й в українському

законодавстві: безпідставне збагачення за вітчизняною концепцією має місце у випадках, коли набуття майна відбулося без достатньої правової підстави або коли майно було передане для досягнення мети, яка не була досягнута. Водночас у DCFR окремо наголошується, що безпідставного збагачення не відбувається, якщо потерпілий вільно і не помиляючись погодився на настання невігідних для себе наслідків (VII.-2:101), тобто передав іншій особі своє майно, не маючи наміру отримати користь для себе.

Безумовно, враховуючи євроінтеграційні прагнення України, ці положення DCFR мають бути враховані українським законодавцем під час адаптації вітчизняного законодавства до законодавства ЄС. Однак із зазначеною вище позицією європейського законодавця важко погодитись, оскільки право за своїм призначенням покликане забезпечити справедливість, порядок і захист прав і свобод людей. Тому навіть добровільне створення для себе несприятливих умов не можна вважати справедливим.

Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova звертають увагу на повну назву Проєкту – «Принципи, дефініції та модельні правила приватного права ЄС». Автори стверджують, що порядок слів тут є важливим: на першому місці стоять «Принципи», що вказує на те, що Проєкт, перш за все, зосереджений на формулюванні саме принципів приватного права. «Дефініції» та «модельні правила» є похідними від цих принципів та служать для їх конкретизації. Отже, Проєкт не є збіркою готових законів, а швидше науково-прикладним дослідженням, яке пропонує порівняльний аналіз та можливі варіанти регулювання приватно-правових відносин [181, с. 40–41].

Таким чином, за результатами вищенаведеного можна сформулювати тезу, що зміст зобов'язань з набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав включає такі елементи: суб'єкти, об'єкт, суб'єктивне право потерпілого вимагати повернення безпідставної майнової вигоди та юридичний обов'язок боржника повернути безпідставну майнову вигоду. Також важливо враховувати ознаки зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав, включаючи двосторонність, взаємозалежність, майновий характер, наявність факту безпідставного набуття (придбання чи збереження) майна та

відсутність достатньої підстави для набуття майна.

Важливо підкреслити, що при стягненні вартості безпідставно набутого майна (недоплати колишньому міноритарному акціонеру) під час примусового викупу акцій, визначальним критерієм для встановлення вартості є не номінальна чи ринкова (біржова) ціна акцій, а їх справедлива вартість. Вказане обумовлено необхідністю захисту прав міноритарного акціонера, який не мав можливості вплинути на визначення ціни викупу, та гарантує компенсацію, що відображає реальну економічну цінність акцій, безвідносно до їх біржової ліквідності.

Відшкодування вартості майна, набутого суб'єктом господарювання без достатніх правових підстав, розглядається не як винятковий засіб захисту, а як обґрунтований та справедливий механізм відшкодування збитків і поновлення майнових прав сторони, яка зазнала втрат без достатніх на те підстав.

Регулювання зобов'язань із набуття майна без достатніх підстав у європейських країнах демонструє певну подібність із законодавчими процесами в Україні, зокрема у частині скасування ГК України та переходу до уніфікованої моделі регулювання майнових відносин. Перспективним є внесення змін до ЦК України щодо регулювання збагачення або заподіяння шкоди в контексті опосередкованого представництва, з урахуванням положень DCFR та норм Митного кодексу України. Впровадження принципів та модельних норм DCFR у національне законодавство сприяє правовій гармонізації з *acquis communautaire* та наближенню українського законодавства до європейських стандартів.

2.2 Фактичний склад зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав

У підрозділі 2.1 обговорювалося положення про те, як виникають зобов'язання в разі отримання майна без належних підстав. Продовжуючи цю тему, звернемо увагу на два основних аспекти, які є необхідними і достатніми для таких зобов'язань. Перший аспект стосується поняття «збагачення», «набуття майна», а другий розкриває поняття «безпідставність». У юридичній літературі ці аспекти іноді називають умовами виникнення зобов'язань в разі безпідставного

набуття майна [39, с. 11–12]. Однак деякі науковці, зокрема І. М. Гончаров, вважають, що термін «умови» не досить точний, оскільки умови вказують на фактори, які сприяють виникненню певної події. В контексті, який використовується у законодавстві, ці аспекти не призводять до безпідставного набуття майна, але є суттєвими характеристиками зобов'язань. Тому, можливо, більш коректно називати їх ознаками або фактичним складом зобов'язань [32, с. 48]. З тієї ж причини некоректно використовувати термін «підстави зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави», який зустрічається в науковій літературі [8, с. 28].

Погоджуючись із думкою І. М. Гончарова, пропонуємо в цьому підрозділі використовувати термін «фактичний склад зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав» замість термінів «умови для виникнення зобов'язань в разі безпідставного набуття майна» та «підстави зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави» [172, с. 109].

С. А. Загородній до фактичного складу зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав включив такі юридичні факти: «вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора); набуття або збереження майна боржником (набувачем); відсутність правової підстави для набуття або збереження майна набувачем; причинний зв'язок між збільшенням майна набувача і відповідною втратою майна постраждалого» [53, с. 50].

Натомість І. В. Єфименко зазначала, що при набутті майна без достатніх підстав зобов'язання виникають за наявності трьох умов: «набуття або збереження майна, набуття або збереження за рахунок іншої особи і відсутність правової підстави для набуття або збереження майна» [50, с. 207].

Таким чином, можна виокремити різні підходи до фактичного складу зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав, проте незмінним залишаються дві складові: «набуття майна» та «відсутність правової підстави». Будучи взаємопов'язаними, вони не призводять до виникнення зобов'язання у разі наявності лише якоїсь однієї обставини.

Набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав може бути

результатом дій потерпілого, збагаченого, обох сторін, третьої особи та виникати з події, не пов'язаної з будь-чиєю волею [9, с. 139; 172, с. 109]. Наприклад, коли підприємець помилково перераховує кошти не контрагенту за договором, а іншому суб'єкту господарювання, який не має жодних правовідносин з потерпілим, або коли підприємство було евакуйоване через військові дії, проте його виробничі потужності використовуються сторонніми суб'єктами господарювання. Такі ситуації підтверджують, що безпідставне збагачення може бути результатом дій різних осіб та навіть подій, що особливо актуально в сучасних умовах війни, наприклад, під час бойових дій унаслідок ракетного обстрілу пошкоджено складське приміщення, де зберігалось майно орендаря (обладнання, сировина тощо). Частина майна залишилася неушкодженою, однак у процесі ліквідації наслідків атаки й евакуації, яку організували треті особи (наприклад, військові або рятувальники), це майно було помилково вивезено до іншого складу, що належить орендодавцю. В подальшому орендодавець, не усвідомлюючи походження майна, розпорядився ним як власним і реалізував його. Таким чином, набуття майна відбулося без достатніх правових підстав і незалежно від волі як орендаря, так і орендодавця.

Незважаючи на різні підходи до визначення фактичного складу цих зобов'язань, важливо враховувати, що для їх виникнення необхідно, щоб майно було набуто однією стороною за рахунок іншої. Головним фактором тут є саме набуття майна суб'єкта або суб'єктом господарювання за рахунок іншої особи без достатніх на те підстав.

Погоджуємось із І. Е. Берестовою, яка вважає, що «у кондикційних зобов'язаннях відбувається виникнення шкоди у вигляді зменшення або не збільшення майна у іншої особи (потерпілого) та обумовленість збільшення або збереження майна на стороні набувача шляхом зменшення або відсутності збільшення на стороні потерпілого» [12, с. 24].

Відповідно, для збагачення набувача важливо, щоб інша сторона (потерпіла) втратила майно, це означає, що набуття майна однією особою за рахунок іншої призводить до збільшення майна однієї сторони і одночасно до зменшення майна іншої сторони. Процес набуття майна передбачає значний приріст і підвищення

його вартості без відповідних витрат набувача. При цьому такі обставини, як вина, залишаються поза межами об'єктивного ставлення до дій чи бездіяльності сторони у цьому контексті.

Зазначене вище підтверджує й практика ВС у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду (далі – КЦС). 5 квітня 2023 року ВС у складі суддів Першої судової палати КЦС вирішив справу позивача, який володіє земельною ділянкою. Позивач вимагав від Товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ) компенсацію за незаконне використання цієї земельної ділянки через недійсність додаткової угоди до договору оренди землі (непідписання договору та невнесення грошових коштів за неї). Суд першої інстанції відхилив позов, аргументуючи тим, що додаткова угода фактично існує, оскільки не була скасована у судовому порядку, а, отже, встановлювала правовідносини, що виключає застосування ст. 1212 ЦК України. Апеляційний суд змінив підстави для відхилення позову, стверджуючи, що вказаний правочин слід вважати невиконаним. Після встановлення відсутності договірних відносин між сторонами, апеляційний суд відмовив позивачу у вимозі компенсації за незаконне використання земельної ділянки через відсутність належних та допустимих доказів. Позивач не довів за допомогою відповідних і прийнятних доказів те, що відповідач фактично використовував земельну ділянку для вирощування сільськогосподарських культур у спірний період, і не підтвердив обсяг фактичного доходу, одержаного відповідачем. Після аналізу касаційної скарги позивача, ВС прийшов до висновку, що «фактичний користувач земельної ділянки, який без належної законної підстави утримував у себе гроші, які повинен був сплатити власникові за користування нею, зобов'язаний повернути ці гроші власнику земельної ділянки на підставі положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України» [113].

Такий юридичний висновок викладений у рішеннях ВП ВС від 23.05.2018 р. у справі № 629/4628/16-ц [98] та від 20.09.2018 р. у справі № 925/230/17 [96], на які заявник посилається у своїй касаційній скарзі.

Положення ч. 1 ст. 1212 ЦК України обмежує використання субінституту набуття майна без достатньої правової підстави в договірних відносинах. Згідно з

цією статтею отримана однією зі сторін у зобов'язанні вигода повинна бути повернена іншій стороні тільки у разі наявності ознаки безпідставного отримання цієї вигоди. Отже, обов'язок набувача полягає у поверненні потерпілому майна, яке він отримав без підстави, або в компенсації вартості цього майна.

У цій справі позивач вимагає компенсації втрати доходу за незаконне користування земельною ділянкою, яка належить йому на правах власності, протягом періоду з 2016 по 2019 рік. Отже, ці судові відносини стосуються незаконного користування земельною ділянкою та несплати доходів на користь власника земельної ділянки, за свою сутністю вони є кондикційними.

Для кондикційних зобов'язань доказування вини особи необов'язкове і, що найважливіше, факт безпідставного набуття (або збереження) майна однією особою на шкоду іншої особи прямо відображений в ст. 1212–1214 ЦК України. Отже, в зобов'язаннях із безпідставного збагачення існує об'єктивний причинний зв'язок між набуттям майна набувачем і втратою майна потерпілою стороною. Саме цей зв'язок є фактором виникнення зобов'язання. Враховуючи це, важливим для ефективного застосування норм, що регулюють кондикційні зобов'язання є розуміння всіх складових таких зобов'язань.

Таким чином, фактичні складові зобов'язань включають отримання однією стороною майнової вигоди за рахунок іншої сторони та відсутність правової підстави для цього. Отримання майнової вигоди однією стороною за рахунок іншої – це збільшення майнових зобов'язань за рахунок зменшення майнових благ іншої сторони. Важливо, щоб це збільшення було реальним, тобто фактичним збільшенням майнової вартості на боці отримувача. У протилежному випадку не буде підтверджений факт збагачення без достатньої підстави [172, с. 110].

Важливим є також питання, що стосується права власності на майно, а саме виникнення права власності у суб'єкта господарювання, що набув майно без достатньої підстави. З цього приводу І. В. Романська наголошує, що «на майно, щодо якого виникає кондикційне зобов'язання, не може виникати право власності, як і не може виникнути будь-яке інше речове право» [152, с. 175]. Такий підхід відповідає дійсності, адже навіть у випадку, коли майно перейшло від одного

суб'єкта господарювання до іншого право власності залишається у законного володільця – потерпілого. Це обґрунтовується тим, що набувач, хоча й одержує майно, не має законної можливості розпоряджатися ним. Важливо, що перехід права власності, тобто належний і законний, можливий лише за умови наявності належної правової підстави.

Перехід майна передбачає володіння річчю, тобто фізичне перебування майна у збагаченої сторони зобов'язання. Як зазначав С. Бешу, посилаючись на Ф. Скріечу, «суттєвою є загальноновизнана ідея, що особа може перебувати у фактичних відносинах із річчю, не будучи при цьому власником або носієм речового права. Інакше кажучи, фактичне володіння може бути відмежоване від права. Юридичною мовою «володіти» не означає «бути власником». [4, с. 199]. Таким чином, мають на увазі фактичне володіння річчю незалежно від наявності правової підстави.

Також потрібно враховувати, що безпідставне збагачення може виникнути навіть при наявності правової підстави, яка в подальшому може відпасти. Наприклад, це може статися при розірванні договору або скасуванні рішення суду, яке передбачало виплату річних дивідендів. Усі ці аспекти визначають фактичний склад набуття майна без достатніх на те підстав і чинники для його виникнення.

У ході аналізу фактичного складу набуття майна без достатньої підстави доцільно акцентувати увагу саме на його ключовому елементі – «відсутності достатньої правової підстави». У теорії права цей компонент нерідко інтерпретується крізь призму поняття протиправності поведінки збагаченої сторони, оскільки дії направлені проти права чи вчинені з порушенням права, породжують результат, що не має під собою правового підґрунтя.

Відповідно до норми, закріпленої у ст. 1212 ЦК України, жодна особа не може набувати майно за рахунок іншої без законної або договірної підстави. Така безпідставність надання або одержання майна робить його об'єктивно неправомірним. У зв'язку з цим, протиправна поведінка не належить ані до обов'язкових, ані до типових умов виникнення зобов'язання з безпідставного збагачення. Протиправність проявляється вже у самому факті порушення майнової сфери потерпілої сторони, незалежно від наявності вини чи протиправної

поведінки особи, яка одержала майно [71, с. 31].

Доктрина *venire contra factum proprium* (заборони суперечливої поведінки) заснована на римській максимі «*non concedit venire contra factum proprium*» (ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці). Основою цієї доктрини є принцип добросовісності. Зокрема, добросовісності та чесній діловій практиці суперечить поведінка, яка не узгоджується з попередніми заявами чи діями сторони, якщо інша сторона, діючи собі на шкоду, обґрунтовано покладалася на них [38, с. 7].

Отже, протиправність має об'єктивний характер і визначається відповідно до чинного законодавства на конкретний момент. Спрямованість дій та ставлення конкретної особи до власних дій або дій інших осіб є суб'єктивним фактором, що стосується недобросовісності, яка повинна оцінюватись у взаємозв'язку з поняттям «протиправність». Не всі вчені дотримуються цієї точки зору, існують різні підходи до об'єктивності та суб'єктивності протиправності в контексті набуття майна без достатньої підстави.

Відповідно до викладеного матеріалу можна зробити висновок, що поведінка, яка передуює виникненню безпідставного збагачення, може мати як правомірний, так і протиправний характер, незалежно від того, хто його вчиняє: потерпіла особа чи набувач майна. При цьому дії, вчиненні щодо збагачення зі сторони набувача завжди є протиправними. У цьому головна відмінність між діями особи, які передували набуттю майна без достатніх підстав і діями з безпідставного збагачення. Як зазначає С. О. Деменко характерною особливістю кондикційних зобов'язань є саме підстави їх виникнення, оскільки вони мають широку сферу застосування [41, с. 185]. У сучасних умовах функціонування економіки, що супроводжується реформуванням антимонопольного законодавства та гармонізацією з нормами права ЄС, особливого значення набуває забезпечення відновлення порушених майнових прав учасників ринку, які зазнали шкоди внаслідок антиконкурентних узгоджених дій, зловживання монополюним становищем або іншого порушення конкурентного законодавства.

Відповідно до ст. 42 Конституції України «заборонені будь-які зловживання монополюним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та

недобросовісна конкуренція. Типи і межі монополії визначаються законом. Згідно зі ст. 92 Конституції України, правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання встановлюються виключно законами України» [64].

Правові принципи підтримки та захисту економічної конкуренції, обмеження монополізму в господарській діяльності описані в ЗУ «Про захист економічної конкуренції». Згідно з цим Законом, економічна конкуренція є механізмом ринкового саморегулювання, що базується на змаганні між суб'єктами господарювання. Результатом цього змагання є забезпечення споживачам та іншим учасникам ринку можливості вільного вибору серед декількох продавців та покупців, унеможливаючи встановлення умов обігу товарів окремим суб'єктом господарювання [196, с. 62].

Порушенням законодавства про захист економічної конкуренції є:

1. Антиконтурентні дії органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю.

Антиконтурентні дії з боку органів влади, органів місцевого самоврядування, органів адміністративно-господарського управління та контролю визнаються вчиненням різних дій чи бездіяльністю, що включає прийняття актів (рішень, наказів, розпоряджень тощо), видачу письмових або усних вказівок, укладення угод або будь-яких інших заходів, які спричинюють або можуть призвести до уникнення, усунення, обмеження або викривлення конкуренції [196, с. 66].

Такими діями вважаються, зокрема, штучне обмеження підприємницької ініціативи через заборону створення нових суб'єктів господарювання або на здійснення певних видів діяльності, втручання в договірну свободу підприємств, примушення до участі в об'єднаннях, встановлення преференцій окремим учасникам ринку чи обмежень у доступі до нього. Крім того, недопустимими є дії, що спрямовані на розподіл продукції або ринків за територією чи іншими критеріями [128].

Антиконтурентними також є дії щодо передачі владних повноважень підприємствам чи об'єднанням, що може стати інструментом створення монополій або координації антиконтурентної поведінки. Непрямий вплив органів влади на суб'єктів господарювання шляхом створення умов, які сприяють

порушенням принципів вільної конкуренції або надають їм видимості законності також визначаються законодавством антиконкурентними [128].

До органів адміністративно-господарського управління та контролю належать суб'єкти господарювання, об'єднання та інші особи, які виконують функції управління чи контролю в рамках повноважень, делегованих їм органами влади чи органами місцевого самоврядування.

2. Обмежувальна та дискримінаційна діяльність суб'єктів господарювання охоплює дії, які обмежують діяльність інших суб'єктів господарювання або перешкоджають конкуренції, зокрема через примушування до антиконкурентних узгоджених дій чи концентрації. Вона полягає у створенні умов, які ускладнюють діяльність малих і середніх підприємств на користь «більших гравців» з метою усунення конкурентів або зниження їх ринкової активності. Потужні учасники ринку застосовують своє становище для запровадження обмежень чи надання необґрунтованих переваг певним учасникам [128].

3. Концентрація суб'єктів господарювання без отримання попереднього дозволу Антимонопольного комітету України (далі – АМКУ) чи адміністративної колегії АМКУ. Поняття концентрації зазвичай розуміють як наявність реальної можливості одного або кількох взаємопов'язаних суб'єктів господарювання справляти визначальний вплив на ведення господарської діяльності інших суб'єктів або їх структурних підрозділів [193, с. 63]. До випадків концентрації належать:

а) об'єднання суб'єктів господарювання у формі злиття або приєднання, за умови відсутності між ними відносин контролю;

б) набуття прямого чи опосередкованого контролю одним або кількома суб'єктами господарювання над іншим суб'єктом господарювання або його активами, зокрема шляхом:

– придбання, отримання у власність, оренду, управління, лізинг, концесію чи інше отримання права користування активами, що становлять єдиний майновий комплекс або структурний підрозділ, у тому числі у випадку набуття майна суб'єкта, що ліквідується;

– укладення угод, які передбачають набуття прав, що дозволяють визначати

умови здійснення господарської діяльності, давати обов'язкові до виконання розпорядження або реалізовувати повноваження органу управління, а також впливати на формування керівного складу чи прийняття рішень органами суб'єкта господарювання;

– набуття у власність чи в управління часток (акцій, паїв), що забезпечують можливість здійснення вирішального впливу на діяльність суб'єкта господарювання, у тому числі досягнення або перевищення порогів у 25% чи 50% голосів у вищому органі управління;

– призначення або обрання особи, яка вже займає керівну посаду в іншому суб'єкті господарювання, на аналогічну посаду або створення ситуації, за якої більшість складу керівних або наглядових органів двох і більше суб'єктів складають одні й ті самі особи;

в) заснування спільного суб'єкта господарювання двома або більше суб'єктами господарювання за умови, що таке підприємство здійснюватиме самостійну господарську діяльність на постійній основі [128].

4. Антиконтурентні узгоджені дії суб'єктів господарювання, зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку.

Антиконтурентні узгоджені дії. Законодавець трактує узгоджені дії як будь-яку домовленість суб'єктів господарювання щодо прийняття спільних рішень, в тому числі у конкурентній сфері, що призводять до недопущення, усунення чи обмеження конкуренції та стосуються:

- формування цін або інших умов купівлі чи продажу товарів;
- обмеження обсягів виробництва, ринків товарів, техніко-технологічного розвитку, інвестиційної діяльності або встановлення контролю над ними;
- поділ ринків або джерел постачання за територіальною ознакою, асортиментом товарів, обсягами реалізації чи закупівлі, колом постачальників, покупців, споживачів або за іншими критеріями;
- вплив на результати проведення торгів, аукціонів, конкурсів, тендерних процедур шляхом їх викривлення;
- витіснення з ринку або обмеження доступу до нього інших суб'єктів

господарювання, постачальників чи споживачів;

– застосування нерівних умов до подібних за змістом угод із різними суб'єктами господарювання, що ставить останніх у неконкурентне становище;

– укладення договорів за умови прийняття контрагентом додаткових зобов'язань, які не пов'язані із сутністю угоди відповідно до ділових звичаїв;

– безпідставне істотне зменшення конкурентоспроможності інших учасників ринку [128].

Зловживання монопольним (домінуючим) становищем на ринку. Суб'єкт господарювання вважається монополістом, якщо на ринку у нього немає конкурентів; він не зазнає значної конкуренції через обмеженість доступу інших суб'єктів господарювання до закупівлі сировини, матеріалів та збуту товарів або через існування бар'єрів для доступу інших суб'єктів господарювання на ринок. Становище вважається монопольним, якщо частка суб'єкта на ринку товару перевищує 35 %, якщо він не доведе, що зазнає значної конкуренції. Суб'єкт може бути визнаний монопольним, навіть якщо його частка менше 35%, але він не зазнає значної конкуренції через невеликі розміри часток ринку, які належать конкурентам. Законодавство також визначає монопольне становище, якщо між двома чи більше суб'єктами господарювання немає конкуренції або вона незначна і сукупна частка ринку визначає монопольне становище [196, с. 64–65].

Домінування має місце у випадках, коли сукупна частка не більше трьох суб'єктів господарювання, яким належать найбільші частки на відповідному ринку, перевищує 50 %, або коли сукупна частка не більше ніж п'яти таких суб'єктів перевищує 70 %. Проте, навіть за наявності вищезазначених кількісних показників, відповідні суб'єкти можуть уникнути визнання їхнього становища як монопольного, якщо доведуть, що між ними існує ефективна конкуренція та відсутні ознаки, притаманні домінуванню, зокрема можливість самостійно визначати поведінку на ринку, незалежно від конкурентного тиску. Отже, правове визначення колективного домінування охоплює як формальні, так і змістовні критерії, що дозволяє більш гнучко оцінювати ситуацію на ринку з позицій захисту економічної конкуренції [128].

Порушення законодавства щодо захисту економічної конкуренції за своєю суттю є господарським правопорушенням, що виступає як умова виникнення зобов'язань при набутті майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав за умови наявності фактичного складу даного зобов'язання. Висновок сформований на підставі того, що при набутті майна внаслідок порушення законодавства про захист економічної конкуренції відсутні правові підстави (набуття майна здійснюється із порушенням конкурентного законодавства, тобто процес переходу майна зумовлений господарським правопорушенням), наявне вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора), набуття або збереження майна боржником (набувачем). Причинний зв'язок між збільшенням майна набувача і відповідною втратою майна постраждалого дає підстави вважати набуття майна суб'єкта господарювання внаслідок здійснення наведених вище видів порушення законодавства про захист економічної конкуренції набуттям майна без достатньої на те підстави.

Наприклад, внаслідок монополізації процесу реалізації товарів сільськогосподарського призначення посередники за безцінь скуповують ці товари у населення, а потім перепродують їх за набагато вищою ціною. В результаті перекупники отримують надприбутки, а безпосередні товаровиробники часто змушені вирізати продуктивну худобу, розпродавати майно, зменшувати посівні площі, тобто, по суті банкрутувати на фоні безпідставного збагачення посередників.

У наведеному прикладі набуття товарів сільськогосподарського призначення здійснюється за заниженою ціною із порушенням конкурентного законодавства, наявне вибуття майна із володіння постраждалого (кредитора – сільськогосподарського виробника), набуття майна боржником (набувачем – посередником), причинний зв'язок між збільшенням майна набувача і відповідною втратою майна постраждалого. Тому до набуття майна за заниженою ціною внаслідок антиконкурентних дій посередника можна встановити факт виникнення зобов'язань із набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх на те підстав та застосувати положення законодавства щодо безпідставного збагачення.

Застосування положень законодавства щодо набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх на те підстав при порушенні законодавства про

захист економічної конкуренції важливе також у контексті дотримання справедливості при притягненні винного до юридичної відповідальності. Відповідно до ст. 51 ЗУ «Про захист економічної конкуренції», порушення законодавства про захист економічної конкуренції тягне за собою відповідальність, встановлену законом [128]. Ст. 52 цього Закону регламентує накладання штрафів на об'єднання, суб'єктів господарювання органами АМКУ за певні порушення законодавства про захист економічної конкуренції. Розмір штрафу визначається залежно від розміру прибутку. Однак сам прибуток залишається у суб'єкта господарювання – порушника. Аналізуючи повноваження АМКУ та структуру скасованого ГК України, а саме розміщення ст. 253 в гл. 28 «Відповідальність суб'єктів господарювання за порушення антимонопольно-конкурентного законодавства», обґрунтованим є те, що саме АМКУ як зацікавлена особа повинен подавати позов про стягнення прибутку (доходу), одержаного внаслідок здійснення недобросовісної конкуренції. Як зазначає С. В. Шкляр ця норма фактично не застосовувалась, оскільки питання про те, хто повинен подавати такий позов і на якій стадії розгляду справи щодо порушення законодавства про захист економічної конкуренції, залишаються неврегульованими. Враховуючи, що АМКУ діє на основі імперативного методу регулювання, а відповідні повноваження на звернення до суду для застосування санкцій до порушника конкурентного законодавства у порядку, визначеному ст. 253 ГК України прямо не передбачені нормативними актами, реалізація вказаної норми була дещо утруднена [34; 195, с. 377–378]. Через скасування ГК України повноваження АМКУ залишаються лише у межах ЗУ «Про захист економічної конкуренції».

Стосовно ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» варто зазначити, що ст. 15 визначає перелік адміністративно-господарських санкцій, які застосовуються до юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців уповноваженими органами державної влади або органами місцевого самоврядування. Серед наведено переліку санкцій наявне «вилучення прибутку

(доходу)». Проте, якщо в скасованому ГК України було деталізовано випадки та порядок здійснення вилучення прибутку, то в новому ЗУ деталізація відсутня, що породжує правову невизначеність у застосуванні цієї норми та не дає підстав вважати можливим її застосування органами АМКУ [148].

З метою реалізації принципу справедливості при притягненні до юридичної відповідальності, а також для відновлення майнового становища потерпілої сторони, що існувало до порушення конкурентного законодавства відповідно доцільно розглядати такий прибуток як безпідставно набуте майно суб'єктом господарювання.

Наприклад, відповідно до ст. 4 ЗУ «Про захист від недобросовісної конкуренції» одним з частих порушень законодавства про захист від недобросовісної конкуренції з боку суб'єктів господарювання є неправомірне використання позначень. Співзвучні назви (фонетичний збіг), схожі літери, символи, знаки, кольорова палітра (візуальна схожість), а також аналогічні найменування (семантичні підробки) можуть бути використані недобросовісними конкурентами [192, с. 231]. Припустимо, що ТОВ «А» використовувало оформлення упакув дріжджів спиртових з позначенням «Зелений змій» без дозволу власника упакув дріжджів спиртових з позначенням «Міцний змій» ТОВ «Б», яке останнє почало використовувати у своїй господарській діяльності раніше. Внаслідок цього споживачі могли сплутати діяльність порушника з діяльністю власника упакувки з позначенням «Міцний змій». Такі дії АМКУ визнає правопорушенням, передбаченим у ст. 4 ЗУ «Про захист від недобросовісної конкуренції» як неправомірне використання позначень та накладає на ТОВ «А» штраф. Відповідно прибуток, отриманий ТОВ «А» від продажу дріжджів спиртових з позначенням «Зелений змій» без дозволу власника упакув дріжджів спиртових з позначенням «Міцний змій» ТОВ «Б» набутий без достатньої правової підстави, тому до цих правовідносин можна застосувати положення законодавства про безпідставне збагачення.

До поширеного середовища вчинення антиконкурентних узгоджених дій можна віднести процес проведення публічних закупівель. Важливість захисту майнових прав учасників цієї сфери зумовлена тим, що замовниками закупівлі є органи державної влади (орган законодавчої, органи виконавчої, судової влади),

правоохоронні органи, пенсійний фонд України, підприємства, установи організації, які забезпечують потреби держави або територіальної громади.

З метою здійснення контролю за конкуренцією у ході здійснення закупівлі або її штучного обмеження суб'єкти господарювання можуть вдаватися до узгоджених антиконкурентних дій, спрямованих на укладення договору про закупівлю та одержання прибутку. Наприклад, переможець процедури закупівлі, пропозиція якого найбільш економічно вигідна, свідомо відмовляється від укладення договору, після чого учасник із вищою ціною, що посідає наступну в черзі позицію, залучає цього «переможця» як субпідрядника для виконання відповідних робіт [165, с. 83]. Таким чином, якщо рішенням АМКУ такі дії визнаються антиконкурентними, то це нівелює правову підставу для отримання прибутку. Тобто, суб'єкт господарювання отримав прибуток, який в подальшому може використати на покращення умов виробництва, збільшення масштабів діяльності, але за умови дотримання ним законодавства про захист економічної конкуренції він міг би його й не отримати. Для того, щоб виник обов'язок щодо повернення майна, набутого без достатніх підстав, таке майно має бути одержане або збережене без належної правової підстави. Інакше кажучи, безпідставним визнається набуття або утримання майна, що не ґрунтується на законі, іншому нормативному акті чи укладеному правочині. Набуття (збереження) майна вважається безпідставним також у разі подальшого зникнення правової підстави, що обґрунтовувала таке набуття. Мова йде про ситуацію, коли обставини, які слугували юридичним обґрунтуванням отримання (збереження) майна, припинили своє існування [165, с. 83]. Таким чином, можна стверджувати, що визнання дій учасників закупівлі органом АМКУ антиконкурентними узгодженими діями свідчить, що підстава для отримання прибутку відпала. В даному випадку мова йде саме про прибуток, а не про собівартість товару, виконання робіт чи надання послуг.

Тобто, безпідставно отриманим потрібно визнавати різницю між сумою договору про закупівлю та собівартості виконаного за договором. В умовах воєнного стану, коли державні ресурси мають використовуватись з максимальною

ефективністю для забезпечення обороноздатності, життєдіяльності населення та відновлення критичної інфраструктури особливого значення набуває можливість повернення до бюджету безпідставно отриманих грошових коштів як прибутку суб'єкта господарювання, який вчинив антиконкурентні узгоджені дії [165, с. 84].

Такий правовий інструмент не лише сприяє раціональному витрачання державних коштів, а й забезпечує реалізацію одного з ключових принципів правової системи – принципу справедливості. Застосування замовниками, що забезпечують потреби держави, територіальних громад та об'єднаних територіальних громад, правової конструкції, щодо набуття майна (прибутку) без достатніх підстав у разі порушення суб'єктами господарювання вимог законодавства про захист економічної конкуренції, може слугувати ефективним засобом реагування на недобросовісну поведінку учасників ринку. Застосування даного правового механізму сприяє не лише відновленню справедливості у сфері господарських відносин та зміцненню принципу добросовісної конкуренції, а й реалізації соціальної функції держави в межах соціально спрямованої моделі ринкової економіки, яка передбачає врахування публічних інтересів, раціональне використання бюджетних ресурсів і забезпечення балансу між економічною свободою та суспільним добробутом.

Підсумовуючи вищезазначене, можна стверджувати, що фактичний склад зобов'язань при набутті майна суб'єктом господарювання без належних підстав, включає два основні елементи. Перший елемент – факт одержання майнової вигоди однією стороною за рахунок іншої. Другий елемент – відсутність правової підстави для такого набуття. Крім того, обов'язковим компонентом фактичного складу є також ті фактори, які призводять до виникнення безпідставного збагачення. До таких факторів можна віднести будь-які дії, як правомірними так і неправомірні, здійснені потерпілим, набувачем, третіми особами, а також інші обставини, які стали причиною безпідставного набуття майна.

Навіть у випадку переходу майна від однієї особи до іншої право власності залишається за законним власником – потерпілим. Зазначене пояснюється тим, що, незважаючи на фактичне володіння майном, набувач не має права легально

ним розпоряджатися, оскільки лише власник має законні повноваження на володіння, користування та розпорядження майном.

Порушення вимог законодавства про захист економічної конкуренції за своєю природою є господарським правопорушенням, яке за наявності передбачених законом обставин може стати підставою для виникнення зобов'язання з повернення майна, набутого суб'єктом господарювання без достатньої правової підстави. Такий підхід узгоджується з положеннями чинного законодавства, що регулює безпідставне збагачення і дозволяє забезпечити належний правовий баланс між інтересами учасників господарських відносин.

Вчинення суб'єктами господарювання антиконкурентних узгоджених дій у сфері публічних закупівель, що визначається за рішенням АМКУ, виступає правовою підставою виникнення зобов'язань з набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав. Визнання таких дій порушенням конкурентного законодавства свідчить про втрату правової основи для одержання прибутку від відповідної господарської операції. За відсутності належної юридичної підстави для збереження чи набуття майна, зокрема одержання прибутку, у суб'єкта господарювання виникає обов'язок щодо його повернення.

2.3 Суб'єкт і об'єкт зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав

Особливості набуття майна без достатніх підстав проявляються, зокрема, через особливості суб'єктів зобов'язання, які здійснюють господарську діяльність.

Суб'єктами таких зобов'язань можуть бути як фізичні, так і юридичні особи, які займаються господарською діяльністю, а також суб'єкти публічного права. Кредитором (управненою стороною) є особа, за рахунок якої відбулося набуття майна без достатньої підстави. Боржником (зобов'язаною стороною) є сторона, яка отримала майно без належних підстав. Зміст цих зобов'язань полягає в праві кредитора (потерпілої сторони) вимагати від боржника повернення майна, отриманого без належних підстав, і в обов'язку боржника виконати цю вимогу і повернути безпідставно одержане майно. Варто зауважити, що положення гл. 83

ЦК України застосовуються незалежно від того, чи майно було отримане суб'єктом господарювання через дії набувача майна (наприклад, протиправне присвоєння чужого майна суб'єктом господарювання), самого потерпілого (наприклад, помилкова оплата за договором поставки не на рахунок постачальника, а на рахунок іншої юридичної особи), інших осіб (наприклад, невірне повернення боргу не кредиторю, а іншому суб'єкту господарювання) чи як результат подій (наприклад, внаслідок повені майно з території складських приміщень суб'єкта господарювання перенесено до іншого двору) та ін. [8, с. 41].

Н. В. Бережняк визначає суб'єктами цих зобов'язань боржника та кредитора, об'єктом – майно, отримане без належних підстав, змістом – право кредитора вимагати повернення майнової вигоди та обов'язок боржника повернути майнову вигоду [7, с. 177].

Як зазначено вище, суб'єктами зобов'язання з набуття майна без достатніх підстав є суб'єкти господарювання та інші особи, які збагатилися завдяки майну. Отже, суб'єкт господарювання може бути і боржником, і кредитором.

І. М. Гончаров стверджує, що суб'єктний склад зобов'язань, які виникають при набутті майна без належних підстав, включає дві сторони: кредитора (потерпілого) – особу, на користь якої відбулося збагачення, і боржника (набувача) – особу, яка отримала (або зберегла) майнову вигоду. «Боржником у такому зобов'язанні може бути лише та особа, яка фактично одержала майнову вигоду. Кредитором цього зобов'язання може стати власник майна або його законний володілець, або особа, яка мала право на набуття права власності чи законного володіння, але не отримала його через дії (або бездіяльність) боржника». Автор акцентує увагу на питанні правосуб'єктності особи, яка бере участь у цьому зобов'язанні [32, с. 61–62].

Для настання зобов'язання при набутті майна без належних підстав не обов'язково, щоб хоча б одна зі сторін виражала свою волю, достатньо лише юридично значущої події. Навіть якщо сторона зобов'язання виразила свою волю, то така воля може мати певні юридичні дефекти. Оскільки збагачення є безпідставним, то юридична підстава для переміщення майна все одно відсутня, і дефект волі

(наприклад, відхилення у процесі формування волі членів органу управління юридичної особи) не впливає на юридичну природу цих правовідносин.

Особливістю суб'єкта господарювання як сторони у зобов'язанні з набуття майна без достатніх підстав є те, що він може бути як юридичною особою, яка здійснює господарську діяльність, так і фізичною особою-підприємцем. Основна особливість – саме здійснення господарської діяльності. С. О. Деменко зазначає, що юридичні особи можуть бути суб'єктами кондикційних зобов'язань, незалежно від їх організаційно-правової форми, починаючи з моменту їх державної реєстрації [42, с. 182].

З цією думкою можна погодитись лише у контексті цивілістичного підходу до набуття майна без достатніх підстав, але, враховуючи спеціальну правоздатність суб'єктів господарювання, дана теза справедлива тільки у тому випадку, коли юридична особа є учасником цивільних правовідносин. Вказане питання актуальне при визначенні підсудності справи за участю суб'єкта господарювання та врахуванні особливостей здійснення господарської діяльності, передбаченої чинним законодавством.

Щодо суб'єкта господарювання, то необхідно звернути увагу на такі обставини:

1) щоб зобов'язання вважалось господарським, воно має виникнути між суб'єктами господарювання або між суб'єктом господарювання та іншими учасниками відносин у сфері господарювання;

2) основною характеристикою учасників відносин у сфері господарювання є реалізація ними господарської компетенції;

3) господарська компетенція, як і правоздатність, є елементом господарської правосуб'єктності, яка означає здатність бути суб'єктом права у всіх відповідних аспектах. Для того, щоб брати участь у сфері господарювання, особа має володіти необхідними правами та обов'язками. Без цього вона не зможе досягти намічених цілей, виконати поставлені завдання, отримати статус суб'єкта господарського права чи стати учасником господарських відносин [2, с. 53];

4) суб'єкт господарювання володіє спеціальною правоздатністю – наявністю

таких прав та обов'язків, які відповідають меті і завданням його діяльності [75, с. 39]. Таким чином, суб'єкт права може бути стороною господарського зобов'язання з безпідставного набуття майна з моменту отримання господарської правосуб'єктності. Саме ця особливість відрізняє набуття суб'єктом господарювання майна без достатніх підстав від участі у зазначеному зобов'язанні юридичних та фізичних осіб, оскільки для них характерна загальна правосуб'єктність, тобто з моменту реєстрації і до її припинення (ліквідації правоздатності з моменту народження і до моменту смерті).

Отже, суб'єктний склад зобов'язань при набутті майна без належних підстав включає кредитора (управлену сторону) або потерпілого і боржника (зобов'язану сторону) або особу, яка отримала майнову вигоду, а також третіх осіб, чії дії призвели до набуття майна без достатніх підстав.

Під час подальшого дослідження звернемо увагу на питання, пов'язані з об'єктом зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав. Деякі дослідники трактують об'єкт зобов'язань із безпідставного збагачення як дію у частині виконання обов'язку за зобов'язанням. В такому випадку об'єкт не протистоїть правовідносинам, а є змістом діяльності, поведінки, впливу тощо [42, с. 183–184]. Згідно Ця позиція демонструє філософське уявлення про об'єкт як дії суб'єкта. Лише суб'єкт може впливати на об'єкт. Таким чином, більш правильно використовувати термін «об'єкт діяльності суб'єкта».

З положень гл. 83 ЦК України випливає, що об'єктом зобов'язання у випадках безпідставного збагачення є майно.

В. С. Щербина під майном господарського призначення розуміє сукупність речей та інших цінностей, у тому числі нематеріальних активів, що мають вартісне вираження, створюються або використовуються у процесі здійснення господарської діяльності суб'єктами господарювання та підлягають відображенню в їхньому балансі або в передбачених законодавством формах обліку майна [198, с. 194].

Суб'єкти господарювання на підставі права власності чи права користування мають можливість використовувати у своїй діяльності природні ресурси, це включає передачу землі громадянам для ведення фермерських господарств чи

сільськогосподарським підприємствам для здійснення їхньої діяльності. У власність можуть передаватися земельні ділянки з водоймами, частина лісових масивів, а також загальнопоширені корисні копалини, що знаходяться в ґрунті [160, с. 317].

До майна суб'єкта господарювання належать й об'єкти інтелектуальної власності, серед яких літературні та художні твори; комп'ютерні програми; компіляції даних (бази даних); виконання; фонограми, відеограми, програми організацій мовлення; наукові відкриття; винаходи, корисні моделі, промислові зразки; компонування напівпровідникових виробів; раціоналізаторські пропозиції; сорти рослин, породи тварин; комерційні (фірмові) найменування, торговельні марки (знаки для товарів і послуг), географічні зазначення; комерційна таємниця [185]. Відповідно до законодавства особливим видом майна суб'єкта господарювання є цінні папери як в електронній (обліковий запис на рахунку в цінних паперах), так і в паперовій (на матеріальному носії як документ) формі [125].

На підставі зазначеного вище можна стверджувати, що цінні папери, безсумнівно, є об'єктом кондикційних зобов'язань як майно суб'єкта господарювання. І. В. Романська наголошує: «... якщо йде мова про цінні папери у документарній формі, то положення гл. 83 ЦК України застосовуються тоді, коли повернення таких цінних паперів у натурі є неможливим, а тому відшкодуванню підлягатиме їхня вартість. Щодо бездокументарних цінних паперів, то тут обмежень немає». На наш погляд, таке твердження є дещо сумнівним, оскільки положення щодо набуття майна без належних підстав можуть застосовуватися й тоді, коли документарні цінні папери повертаються в натурі у вигляді матеріальних носіїв, і при відшкодуванні їх вартості [155, с. 50].

Зазначені норми також можуть застосовуватися і при неналежному визначенні еквівалентної вартості акцій. Зокрема у рішенні Господарського суду Донецької області від 04.07.2023 р. у справі № 905/2204/21 зазначено: «Колишній міноритарний акціонер, який буде розуміти, що під час проведення процедури примусового викупу акцій наглядовою радою не була визначена справедлива компенсація за викуплені в нього акції, у подальшому має вибір – звернутися до товариства та / або мажоритарного акціонера з позовом про стягнення збитків або

про стягнення набутого без достатньої правової підстави (безпідставне збагачення за рахунок недоплати міноритарному акціонеру) за ст. 1212 ЦК [138].

Відповідно до ст. 115 ЦК України майном господарських товариств є: майно, передане учасниками у власність товариства як внесок до статутного (складеного) капіталу; продукція, створена в результаті здійснення господарської діяльності; отримані доходи; інше майно, набуте на підставах, що не суперечать вимогам законодавства. Відповідно, можна стверджувати, що майно суб'єкта господарювання включає дохід, а тому такий дохід може бути об'єктом зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав.

Наведений аналіз поняття «майно» дозволяє стверджувати, що цим терміном охоплено перелік різноманітних речей та цінностей, грошові кошти та доходи [151, с. 80]. Об'єкт зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав у господарській сфері має подвійну правову природу: з одного боку, – це об'єкт господарського обороту, а з іншого – елемент господарських правовідносин.

При дослідженні речей як об'єктів зобов'язань при набутті майна без належних підстав, важливо враховувати, що цими речами можуть бути як родові, так і індивідуально визначені об'єкти. На переконання І. М. Гончарова, в науковій доктрині домінує погляд, згідно з яким індивідуально визначені об'єкти не можуть бути об'єктами цих зобов'язань. Прихильники такої точки зору стверджують: якщо об'єктом є індивідуально визначені об'єкти, то виникає необхідність їх повернення з чужого незаконного володіння за допомогою віндикаційного позову. Вказана позиція, головним чином, базувалася на попередньому законодавстві, в якому прямо не зазначалося про можливість одночасного застосування віндикаційного та кондикційного позовів [32, с. 62].

У випадку застосування кондикційного позову разом із віндикаційним позовом при безпідставному набутті майна без належних підстав індивідуально визначені об'єкти також можуть бути об'єктами зобов'язань, якщо вони потрапили в чуже володіння без належних підстав. Коли одна сторона набуває індивідуально визначене майно іншої сторони без належних підстав, це призводить до збільшення майна першої сторони за рахунок другої без належних

підстав, що важливим аспектом зобов'язань, які виникають при безпідставному набутті майна без належних підстав [32, с. 63].

Виходячи з цього, І. М. Гончаров робить висновок, що непереконливим є твердження про те, що індивідуально визначені речі не можуть бути об'єктом зобов'язань із безпідставного збагачення, з огляду на збереження правового титулу за власником у разі вибуття таких речей із його володіння. З цим важко не погодитись. Навпаки, саме з юридичної точки зору у випадку безпідставного набуття майнових благ не відбувається набуття права власності, а, отже, і збагачення у правовому розумінні. Відбувається фактичне переміщення майнових цінностей без правової підстави, що і є предметом регулювання відповідного зобов'язання. Юридично не має значення, чи є такі речі родовими чи індивідуально визначеними, оскільки визначальною ознакою є саме безпідставність їх набуття, а не характер речей як об'єкта [32, с. 63].

Таким чином, об'єктом зобов'язань з набуття майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав є як родові, так і індивідуально визначені речі. Останні, як правило, мають вищу цінність та більше стратегічне значення для суб'єкта господарювання.

Розглядаючи дохід як об'єкт зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав, важливо дослідити грошові кошти як об'єкт зазначеного зобов'язання, враховуючи, що для суб'єкта господарювання вони переважно є основною складовою активів. Гроші можуть бути самостійним об'єктом зобов'язань або способом компенсації. Оскільки борг може сплатити не лише боржник, то індивідуальність зобов'язання в даному випадку не має значення, відповідно, об'єктом є грошовий платіж [6, с. 46; 168, с. 93]. У цьому контексті компенсацію розуміють як повернення вартості майна, набутого без достатніх підстав.

Згідно зі ст. 1213 ЦК України, якщо неможливо повернути потерпілому майно в натурі, то відшкодування здійснюється в грошовій формі. Вважаючи гроші об'єктом зобов'язань, варто зауважити, що основною формою розрахунків є безготівкові розрахунки, тоді як розрахунки готівкою відходять на задній план. Така тенденція є позитивною, оскільки використання банківської системи

дозволяє достовірно встановити факт набуття активів без належної правової підстави, що значно полегшує процес доказування у межах господарського спору. Проте, якщо мова йде про набуття майна без достатніх підстав, готівка також може бути об'єктом зобов'язань.

Згідно з ч. 2 ст. 1214 ЦК України, у випадку безпідставного одержання або збереження грошей нараховуються відсотки за користування ними. Крім самого об'єкта безпідставного збагачення, який представлений грішми, набувач зобов'язаний сплатити відсотки, які також мають грошовий характер.

В. Ансон виокремив три види позовів, об'єктом яких є гроші:

1. Позов про гроші, які були у позивача і отримані відповідачем («action for money had and received») [202, с. 590].

2. Позов про гроші, сплачені позивачем в інтересах відповідача («action for money paid») [168, с. 90; 202, с. 590].

3. Позов про «справедливу ціну» («quantum valebat») або «справедливу винагороду» («quantum meruit») [168, с. 90; 202, с. 524].

Ці три види позовів є історичними правовими конструкціями англійського права, які інкорпоровані в сучасну систему англійського права як складова набуття майна без достатньої підстави.

Виходячи з наведених конструкцій англійського права, проведемо порівняльно-правовий аналіз підстав виникнення зобов'язання з безпідставного збагачення, коли його об'єктом є грошові кошти, в правових системах різних країн.

У судових рішеннях по справах про безпідставне збагачення Шотландії крім власне шотландських термінів досить часто використовується термінологія римського права і його система римських *condictiones sine causa* (кондикційних зобов'язань) для класифікації підстав з повернення майна, набутого без належних підстав, які не визнаються підставами для позовів повторення (*repetition*) та реституції (*restitution*). Зауважимо, що в шотландському праві римський термін *condictio causa data causa non secuta* («вимога про повернення наданого внаслідок ненастання очікуваної підстави») означає певне підґрунтя для подання позову (*ground of action*), описуючи групу типових ситуацій безпідставного збагачення,

тоді як термін *repetition* позначає конкретний юридичний засіб (захист), який може бути застосований [218, с. 26]. З цього випливає, що основа для позовів про повернення майна відповідно до шотландського права закладена в римському праві і римська термінологія може використовуватися для класифікації різних ситуацій безпідставного набуття майна.

На відміну від англо-американського права, в Шотландії не враховується характер помилки, яка призвела до неналежного виконання зобов'язання. Зазвичай позови щодо повернення майна задовольняються не лише при наявності фактичної помилки, але й помилки в правовому розумінні (*mistake of law*) [217, с. 261–262].

Важливо зазначити, що шотландське право відрізняється й від англо-американського підходу до концепції «зміни положення» (*change of position*). У шотландському праві, якщо суб'єкт набув майно без належних підстав та витратив або спожив майно добросовісно, він не зобов'язаний повертати збагачення. Навіть якщо неналежно набуто майно було продано третій стороні, добросовісний набувач також не несе обов'язку повертання цього майна або компенсації його вартості. Він повинен лише повернути отриману вигоду від продажу [229, с. 159; 236].

Загалом шотландське право включає елементи римської юриспруденції, загального права і права континентальної Європи, особливо щодо регулювання відносин безпідставного набуття майна. Доцільно зауважити, що шотландське право в певному розумінні ближче до романської моделі регулювання цих відносин, особливо стосовно субсидіарного позову про безпідставне збагачення (в Шотландії – *recompense*).

Наслідуючи французьке законодавство, у якому визначається, що «обсяг обов'язку повернення залежить від того, був набувач добросовісним чи недобросовісним в отриманні неналежного майна» (ст. 1378–1380 Французького Цивільного кодексу) [213], шотландське право містить схожий підхід. Добросовісний набувач повертає лише отримане майно в натурі, тоді як недобросовісний набувач має повернути як отримане майно, так і відсотки або доходи з цього майна. У разі втрати індивідуально-визначеного об'єкта безпідставного збагачення недобросовісний набувач зобов'язаний відшкодувати його вартість.

В Україні за загальним правилом обов'язкове повернення в натурі майна, набутого без належних підстав. Існує презумпція повернення майна в натурі за наявності такого майна (ст. 1213 ЦК України).

В науковій літературі зустрічаються різні погляди на те, що означає «майно в натурі» в аспекті зобов'язань при безпідставному набутті майна. Згідно з однією точкою зору, повертати потрібно саме те майно, яке було отримане безпідставно, за умови, що воно існує як матеріальна річ і збереглося у набувача. Інші вчені стверджують, що поняття «майно в натурі» включає не лише конкретне незаконне збагачення, але й інші однорідні майнові активи. Вони виходять з припущення, що зобов'язання може виникнути при набутті майна без належних підстав, незалежно від того, є це майно індивідуально визначеним чи родовим [153, с. 22–23].

Керуючись текстом ст. 1213 ЦК України, видається справедливим висновок, що законодавець має на увазі й індивідуально визначене майно, оскільки в іншому випадку можна допустити, що за заподіяння шкоди майну, яке не є родовим, зобов'язання з повернення або відшкодування не виникає, що є нелогічним. Можна стверджувати, що правила, викладені в цій статті, можуть використовуватись більш широко, оскільки законодавець передбачає застосування зобов'язань при безпідставному набутті майна, незалежно від того, що є об'єктом цього зобов'язання: індивідуально визначене майно чи родові речі. З цього погляду обидва тлумачення терміну «майно в натурі» можуть використовуватись на практиці.

Зокрема, якщо безпідставно отримані речі, визначені родовими ознаками, то їх необхідно повернути, оскільки ймовірно неможливо буде повернути те саме майно, яке було безпідставно набуто. У випадку, коли об'єктом зобов'язання є конкретна індивідуально визначена річ, її слід повернути, якщо вона існує в натурі. Якщо річ була пошкоджена чи зіпсована, то варто відшкодувати вартість цієї речі, залежно від ступеня її пошкодження та неможливості використання за призначенням. Для суб'єктів господарювання повернення саме речей з родовими ознаками, а не вартісного еквіваленту є більш ефективним способом поновлення порушеного майнового права, оскільки такими речами може бути сировина, матеріали, на отримання яких суб'єкт господарювання, за рахунок якого здійснено збагачення,

витратив додатковий ресурс, наприклад, на його пошук, доставку, розвантаження.

Як вже зазначалось, вартість майна повинна визначатися на момент розгляду справи судом (згідно зі ст. 1213 ЦК України). Натомість в різних країнах практика може відрізнятись. Наприклад, у провінції Квебек, вартість майна оцінюється на момент пред'явлення вимоги про повернення, але, якщо набувач діяв недобросовісно, розмір збагачення визначається на момент безпідставного збагачення [205]. У Нідерландах вартість майна у грошовій формі визначається на момент безпідставного збагачення [211].

Потрібно враховувати, що з моменту безпідставного набуття майна суб'єктом господарювання і до моменту розгляду справи судом може пройти значний проміжок часу, що може вплинути на правовий статус потерпілого. Ціни на товари також можуть відчутно змінюватися з часом, що може призвести до збитків у набувача та потерпілого. Необхідно зазначити, що різні країни визначають вартість на момент безпідставного збагачення, пов'язуючи її з реальною вартістю майна на момент вчинення безпідставного набуття.

На законодавчому рівні встановлено спосіб визначення вартості майна з використанням оцінки майна на підставі загальних правил (ч. 4 ст. 632 ЦК України). Згідно з ст. 632 ЦК України ціна визначається на основі звичайних цін на подібні товари, роботи або послуги [185]. Такий підхід застосовується до договірних відносин між сторонами, але, оскільки зобов'язання, що виникають у разі набуття майна без достатніх підстав, за своєю природою є квазідоговірними, застосування до них відповідних правових норм допускається за аналогією з законом. Відповідно до судової практики «вартість спірного майна визначається погодженням сторін, а за його відсутності – дійсною вартістю майна на час розгляду спору. Під дійсною вартістю розуміють грошову суму, за яку майно можна продати в даному населеному пункті чи місцевості» [178]. Для правильного визначення вартості майна доцільно також звернути увагу на визначення місця (місцевості), за цінами якого підлягає встановленню вартість речі.

Оскільки зобов'язання при набутті майна суб'єктами господарювання без достатніх підстав є «квазідоговірними», то між сторонами виникають такі

правовідносини, як при укладенні договору про передачу речі.

Згідно з ч. 3 ст. 623 ЦК України «збитки визначаються з урахуванням ринкових цін, що існували на день добровільного задоволення боржником вимоги кредитора у місці, де зобов'язання має бути виконане, а якщо вимога не була задоволена добровільно, – у день пред'явлення позову, якщо інше не встановлено договором або законом. Суд може задовольнити вимогу про відшкодування збитків, беручи до уваги ринкові ціни, що існували на день ухвалення рішення» [185]. Тобто, слід брати до уваги те місце, де боржник міг отримати річ.

Ст. 12 ЗУ «Про ціни і ціноутворення» передбачає, що державне регулювання цін застосовується до товарів, що суттєво впливають на ціноутворення, є соціально важливими, або виробляються суб'єктами з монопольним становищем на ринку [134]. Державне регулювання цін здійснюється шляхом запровадження обов'язкових для застосування суб'єктами господарювання фіксованих цін; граничних цін; граничних рівнів торговельної надбавки (націнки) та постачальницько-збутової надбавки (постачальницької винагороди); граничних нормативів рентабельності; розміру постачальницької винагороди; розміру доплат, знижок (знижувальних коефіцієнтів); процедури декларування зміни ціни та/або реєстрації ціни [134].

Відповідно, у разі виникнення господарського зобов'язання з безпідставного збагачення обов'язково необхідно звертати увагу на вид ціни майна, оскільки вона може бути державно-регульованою.

Крім того, потрібно враховувати відмінність у визначенні вартості індивідуально визначеного та родового майна. Індивідуально визначені речі мають велику цінність для суб'єкта господарювання (наприклад, устаткування виготовлене на замовлення, програмне забезпечення, розроблене спеціально для використання у господарській діяльності суб'єкта). В разі неможливості компенсації їх у натурі, зазвичай відшкодовують грошима. В ситуаціях, коли важко об'єктивно визначити вартість унікальної речі, залучають експерта [152, с. 131].

Продовжуючи аналіз обов'язку відшкодування у випадках набуття майна без належних підстав, необхідно звернути увагу на можливість вирішення цього

питання з використанням різних методів компенсації. Виникає питання, чи дозволено виплачувати компенсацію не лише грошима, а надавати еквівалентне майно як відшкодування. У контексті ст. 1213 ЦК України, компенсація – це спосіб відновлення майнової рівноваги між набувачем безпідставного збагачення та потерпілим, що виражається у грошовій формі, яка еквівалентна вартості набутого без достатніх підстав майна. Варто зазначити, що тут мова не йде про відшкодування шкоди, оскільки при безпідставному набутті майна суб'єкт господарювання отримує майновий приріст, який зобов'язаний повернути, як при відшкодуванні шкоди мова йде про покриття завданої шкоди. У процесі заподіяння шкоди момент майнової вигоди відсутній.

При буквальному тлумаченні ст. 1213 ЦК України такий підхід не допускається. Однак варто враховувати, що господарське право базується на загальному принципі «дозволено все, окрім того, що прямо заборонено законом». Таким чином, за певних обставин можна припустити, що використання еквівалентного майна як компенсації можливе, якщо потерпілий не заперечує проти такої форми компенсації.

Додатково ст. 1214 ЦК України зобов'язує набувача відшкодувати всі доходи, які він одержав або міг би одержати від набутого майна з моменту, коли він дізнався або міг дізнатися про безпідставне володіння цим майном без належної підстави. Вказане означає, що набувач також несе відповідальність за безпідставні доходи, які він одержав через це майно, а також за можливе погіршення майна [185].

Визначення терміну «доходи» міститься у ст. 189 ЦК України і охоплює все, що виробляється, видобувається, або одержується з речі і, як правило, належить власникові майна, якщо інше не встановлено законом або договором. Отже, можна вважати, що норма ст. 1214 ЦК України розширює поняття «доходів» на усі види надходжень, які можуть включати різні види вигоди та прибутку, одержані в результаті безпідставного володіння майном. Таким чином, набувач зобов'язаний відшкодувати всі доходи, які він одержав від безпідставно набутого майна, або понесені збитки в разі погіршення майна.

Відсотки за користування чужими грошовими коштами нараховуються згідно зі ст. 536 ЦК України. Ст. 1214 ЦК України посилається на ст. 536, але не визначає конкретний розмір відсотків. Він може встановлюватися договором сторін або відповідно до інших норм законодавства. Відсотки, передбачені ст. 536 ЦК кодексу України, становлять економіко-правову форму компенсації за користування чужими грошовими коштами, у тому числі тими, що були набуті або утримувані без правової підстави [152, с. 137].

Деякі дослідники стверджують, що вимогу про стягнення доходів, одержаних з набутого (збереженого) майна без достатніх підстав у натуральній формі, не можна замінювати вимогою про сплату відсотків відповідно до ст. 1214 ЦК України. Інші вчені вважають такий підхід до вирішення цього питання несправедливим. Зрозуміло, що ця проблема не має чіткого вирішення. Важливо відрізнити ситуації залежно від того, коли безпідставне набуття майна в натуральній формі було втрачене, і, відповідно, коли виник обов'язок відшкодувати його вартість [7, с. 178].

Як зазначає Г. В. Пучкова, якщо боржник повинен повністю компенсувати всі доходи, які він одержав від майна через його безпідставне збагачення, то відшкодування можливе лише у межах понесених витрат, пов'язаних із утриманням або використанням цього майна; він повинен не лише повернути одержані від безпідставно набутого майна доходи, але й несе відповідальність за можливе погіршення майна. Водночас ця норма не зобов'язує боржника відшкодувати погіршення майна залежно від його провини. Отже, боржник несе відповідальність перед потерпілим, незалежно від того, чи була його провини чи ні [136, с. 120].

Щодо нарахування відсотків за користування чужими грошовими коштами, то важливо також визначити момент, з якого нараховуються відсотки. Відповідно до правил, викладених у ст. 1214 ЦК України, відсотки нараховуються з моменту, коли набувач дізнався або мав би дізнатися про безпідставність набуття грошових коштів.

В інших країнах відсотки починають нараховуватися з моменту, поінформованості набувача про ненастання відповідного результату або про те, що правова підстава відпала. В Німеччині обов'язок сплати відсотків

покладається на набувача з того моменту, коли він дізнався, що результат не настав або що правова підстава надання майна відпала (абз. 2 § 820 Bürgerliches Gesetzbuch) [203].

Отже, як національний, так і зарубіжний законодавець визначають, що відсотки починають нараховувати з того моменту, коли набувач дізнався або повинен був дізнатись про безпідставність збагачення.

Продовжуючи аналіз обов'язку відшкодування у випадках набуття майна суб'єктом господарювання без належних підстав, варто звернути увагу на інші методи компенсації, наприклад, використання інституту реституції. Однак постає питання, чи може реституційний позов використовуватись для кондикційних правовідносин, що є об'єктом даного науково дослідження.

Змістовно конструкція зобов'язань з безпідставного збагачення частково перетинається з реституцією, віндикацією та іншими спеціальними конструкціями. Водночас, слід звернути увагу що реституційний позов – це спеціальний спосіб відновлення порушеного права, що видно з основних ознак реституції. Реституційний позов використовується, коли потрібно визнати правочин недійсним і відновити право власності. Даний вид позову є засобом обов'язкового правового захисту та може застосовуватися лише тоді, коли між сторонами існують договірні відносини. Отже, реституція має певні ознаки, які проявляються в суб'єктному складі правовідносин.

Правовідносини, пов'язані з реституційними вимогами, обмежені за учасниками, включаючи сторони господарського договору та заінтересованих осіб. Реституція можлива лише в окремих випадках і включає повернення лише одержаного майна, незалежно від того, чим був предмет правочину: індивідуально визначеною річчю чи річчю з родовими ознаками.

Підводячи підсумки, можна стверджувати, що у контексті зобов'язань, які виникають з набуття майна без достатніх підстав, суб'єкт господарювання є носієм особливого правового статусу, що обумовлює потребу в урахуванні його господарської компетенції при кваліфікації відповідних правовідносин. Господарська правосуб'єктність такого учасника включає спеціальну

правоздатність, яка охоплює сукупність прав і обов'язків, співвідносних із метою та завданнями його діяльності у сфері господарювання.

При визначенні вартості майна, набутого суб'єктом господарювання без достатніх правових підстав, потрібно враховувати місцевість, у якій боржник фактично отримав майно від потерпілого, а також правову природу ціни відповідного майна з огляду на можливість її державного регулювання.

Нормативне регулювання охоплює можливість застосування зобов'язань, що виникають з безпідставного набуття майна, незалежно від характеру об'єкта: чи то індивідуально визначене майно, чи майно, визначене родовими ознаками. Оцінка вартості майна, набутого без достатніх підстав, залежить від його характеру: для майна, визначеного родовими ознаками, вона базується на ринковій вартості аналогічних товарів, тоді як для індивідуально визначених речей враховується їхня унікальна цінність, що може потребувати проведення експертної оцінки.

Об'єкт зобов'язань, які виникають у випадку безпідставного набуття майна в господарській сфері, має подвійну правову природу: з одного боку, він є об'єктом господарського обороту, а з іншого – складовою господарських правовідносин.

Виходячи зі ст. 1213 ЦК України, можна припустити можливість відшкодування безпідставно набутого майна не лише у грошовій формі, але й шляхом передачі майна, рівноцінного за вартістю, базуючись на загальному принципі «дозволено все, якщо це не заборонено законом».

Порівняльно-правовий аналіз дає змогу констатувати наявні спільні та відмінні риси правового регулювання. Так само як у національному, так і в зарубіжному законодавстві використовується підхід, відповідно до якого нарахування відсотків за користування безпідставно набутими грошовими коштами розпочинається з моменту, коли набувач дізнався або повинен був дізнатися про безпідставність такого збагачення. Проте українське законодавство фіксує момент оцінки збагачення на момент розгляду справи судом, тоді як зарубіжні підходи (Квебек, Нідерланди) орієнтуються на момент пред'явлення вимоги або момент самого збагачення.

2.4 Різновиди набуття майна без достатніх підстав і зобов'язань, які виникають внаслідок його здійснення

Починаючи розглядати означене питання в історичному аспекті, доцільно навести класифікацію джерел зобов'язань за Інституціями Юстиніана:

- ex contractu – ті, що виникли з договорів;
- quasi ex contractu – ті, що виникли з квазідоговорів;
- ex maleficio – ті, що виникли з деліктів;
- quasi ex maleficio – ті, що виникли з квазіделіктів [30, с. 23].

Таким чином, зобов'язання при набутті майна без достатніх підстав, поряд із зобов'язаннями з ведення чужих справ без доручення (negotiorum gestio) і деякими іншими, потрапили в групу зобов'язань, що виникають «ніби з договору», тобто є квазідоговірними (quasi ex contractu) [30, с. 24].

У посткласичний період свого розвитку римська юриспруденція виділила окремі види кондикційного позову про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав, що отримало закріплення в Дигестах Юстиніана. Цим кондикціям присвячені положення книг 12 і 13 Дигест. Книга 12 містить класифікацію кондикційного позову про повернення безпідставного збагачення за їх causa, тобто залежно від конкретних обставин, які є підставою для витребування. Таким чином, у посткласичному римському праві кондикції втратили свій абстрактний характер. Перші три титули книги 13 присвячені *condictio furtiva* («позов з крадіжки»), *condictio ex lege* («позов із закону») і *condictio triticaria* («позов щодо пшениці») [20, с. 517; 65, с. 130; 170, с. 30; 207].

Базуючись на положеннях теорії права, можна стверджувати, що «набуття без достатніх на те підстав» відноситься до дій та обміну майновими цінностями між особами. Воно поділяється на такі види:

1. Безпідставне набуття майна через дії потерпілого, коли хто-небудь помилково виконав дії, такі як сплата грошей, передача речі, надання послуг або звільнення від майнового зобов'язання, і не отримав відповідної компенсації.

2. Безпідставне набуття майна через дії набувача, наприклад, через

користування чужим майном без дозволу, порушення економічної конкуренції чи зловживання монополієм станом.

3. Безпідставне набуття майна, яке стало результатом дій третіх осіб, наприклад, неправильної передачі товару перевізником або через природні події, такі як відрив човна від пристані та його потрапляння на чужу земельну ділянку.

Залежно від правової підстави, що тягне обов'язок повернення майна, можна виділити такі види безпідставного набуття майна:

1. Безпідставне набуття майна за відсутності достатньої правової підстави (*ab initio sine causa*) [144]. Збагачення може виникнути, зокрема, в таких ситуаціях:

- помилковий платіж по чужому або відсутньому боргу;
- передача майна за неукладеними договорами;
- набуття майна за незаконною підставою, наприклад, внаслідок заподіяння іншій особі шкоди (в тому числі розкрадання), або виконання нікчемного правочину;
- отримання вигоди за чужий рахунок внаслідок подій (наприклад, воєнних дій чи стихійних лих).

2. Набуття майна, правова підстава якого згодом відпала. Відпаданню правової підстави може виражатися в недосягненні економічної мети, якою керувався потерпілий суб'єкт господарювання, надаючи майно. Також відпаданню правової підстави може полягати в анулюванні юридичного факту або правової норми, які легалізували економічну мету надання майна.

У сучасній науковій доктрині запропоновано розділити зобов'язання при безпідставному набутті майна на кілька видів, враховуючи участь третьої особи:

- «безпосереднє безпідставне збагачення, яке передбачає прямий перехід цінностей від потерпілого до набувача»;
- «опосередковане безпідставне збагачення, що включає переміщення цінностей від потерпілого до збагаченої особи через правовий акт між потерпілим і третьою стороною» [32, с. 8].

Зазначена класифікація подібна до підходу, що існує в різних романських країнах, таких як Італія, Франція та Нідерланди, щодо правового регулювання

кондикційних зобов'язань [32, с. 8].

І. В. Єфименко поділяє кондикційні зобов'язання на види позовів, які може використовувати потерпіла особа: «1) про повернення майна в натурі внаслідок його набуття без достатніх підстав; 2) про повернення майна внаслідок його збереження без достатніх підстав; 3) про відшкодування вартості майна, що було набуто без достатніх підстав; 4) про відшкодування доходів від майна внаслідок його набуття без достатніх підстав» [50, с. 206].

Звертаючись до закордонного досвіду, варто звернути увагу на типологію кондикційних позовів, що використовується в Німеччині:

– безпідставне набуття майна «внаслідок виконання зобов'язання іншою особою» («durch die Leistung» абз. 1 § 812 Bürgerliches Gesetzbuch);

– безпідставне набуття майна, що виникло «будь-яким іншим чином» («in sonstiger Weise» абз. 1 § 812 Bürgerliches Gesetzbuch) [203; 22, с. 80].

На цьому і заснована типологія позовів про повернення безпідставного збагачення, що виділяє відповідно «кондикції із виконання» («Leistungskondiktionen») і «кондикції не з виконання» («Nichtleistungskondiktionen») [32, с. 133].

В рамках «кондикції із виконання», що базується на положенні § 812 Bürgerliches Gesetzbuch, виділяють кондикції, *що виникають*:

– через відсутність правової підстави з самого початку (п. 1 абз. 1 § 812 Bürgerliches Gesetzbuch): мета виконання не досягається, оскільки відповідного зобов'язання або зовсім не існує, наприклад, через нікчемність договору або здійснене виконання не відповідає змісту існуючого зобов'язання [22, с. 80; 203];

– у випадку, коли правова підстава, яка існувала на момент виконання, згодом перестала діяти (п. 2 абз. 1 § 812 Bürgerliches Gesetzbuch): наприклад, у майбутньому не виникає зобов'язання, в погашення якого виконання було здійснено заздалегідь [22, с. 80; 203];

– внаслідок недосягнення результату, на який було направлено виконання відповідно до змісту угоди (п. 2 абз. 1 § 812 Bürgerliches Gesetzbuch): наприклад, майно передавалося для запуску виробництва, але виробництво не розпочалось

через зміну законодавства [22, с. 80; 203];

– внаслідок негідної мети виконання, внаслідок порушення отримувачем вимог законодавства або основних принципів публічного порядку (п. 1 абз. 1 § 817 Bürgerliches Gesetzbuch)»: прикладом є передача грошей суб'єкту господарювання під тиском погроз неправомірного блокування поставок, необхідних для здійснення господарської діяльності [32, с. 135; 203].

Аналізуючи німецьке право, Г. В. Пучкова доходить висновку, що фактично виокремлюють ще й третій вид безпідставного збагачення, який у абз. 1 § 812 Цивільного кодексу Німеччини визначається «від зворотного», тобто інакше, ніж внаслідок виконання. Також крім безпідставного збагачення в результаті посягання на чужі права у цій групі визнається ще один різновид кондикційних позовів: про відшкодування витрат, пов'язаних з діями в чужих інтересах, а тому вигідних третій особі (Aufwendungskondiktion) [136, с. 14].

В країнах англо-саксонської правової системи реституція і безпідставне збагачення часто використовуються як ідентичні поняття [219, с. 2051]. Серед усіх умов позову, виділених Р. Гофф і Г. Джоунс, можна виокремити такі:

- позивач сплатив відповідачу помилково (mistake);
- позивач діяв під примусом (compulsion);
- позивач діяв з огляду на необхідність (necessity);
- позивач надав відповідачу вигоду за недійсним правочином (ineffective transaction) [215, с. 330–331].

Як вже зазначалось раніше, у «Договірному праві» Вільям Ансон у межах позовів щодо грошей визначив три їх *види*, відомі за історичними назвами:

1. *Позов за гроші, які були у позивача та одержані відповідачем* («action for money had and received»): використовується для повернення грошей, які були сплачені помилково, під примусом, під загрозою, внаслідок неправомірного впливу, а також для компенсації платежів за недійсним договором » [202, с. 590].

2. *Позов за гроші, сплачені позивачем в інтересах відповідача* («action for money paid»): використовується «для компенсації грошових коштів, які були сплачені позивачем для виконання зобов'язань відповідача перед третьою особою на підставі

юридичного обов'язку або під впливом правомірною примусу» [202, с. 590].

3. *Позов про «справедливу ціну» (quantum valebat) або «справедливу винагороду» (quantum meruit)*: виникає в разі «постачання товарів або надання послуг однією стороною іншій в обставинах, які дають першій право на відповідну компенсацію у вигляді розумної ціни або винагороди» [202, с. 524].

Другу групу реституційних позовів становлять випадки отримання відповідачем вигоди від третьої особи: «коли відповідач отримав від третьої сторони вигоду, за яку він повинен відшкодувати позивачеві вартість цієї вигоди» («where the defendant has acquired from a third party a benefit for which he must account to the plaintiff») [220, с. 445]. Сюди відносять, перш за все, ситуації, коли позивач, який оплатив борг іншого суб'єкта господарювання, наділяється щодо останнього всіма правами кредитора з погашеного зобов'язання з огляду на доктрину суброгації («doctrine of subrogation») [228, с. 1–2]. Наприклад, поручитель після того, як сплатив борг, може обґрунтовувати свій регресний позов до боржника претензіями, які кредитор мав до боржника до погашення боргу. Аналогічно особа, яка виплата страхове відшкодування, отримує відповідні права вимоги до особи, відповідальної за заподіяння шкоди застрахованому майну.

Третя група позовів про реституцію охоплює випадки отримання відповідачем вигоди внаслідок його власного протиправного діяння («by his own wrongful act»). Привласнення чужого майна, вимагання грошей шляхом погроз, порушення права володіння нерухомістю, неправомірне використання чужого товарного знаку, посягання на авторські права тощо є складом правопорушення (tort) і призводить до відповідальності за заподіяння шкоди. Водночас загальне право надає потерпілому можливість відмовитися від деліктної вимоги про відшкодування шкоди (waiver of the tort) і пред'явлення замість нього реституційного позову про вилучення у відповідача на свою користь економічної вигоди, отриманої внаслідок такого правопорушення. Наприклад, в разі неправомірного привласнення чужого майна, якщо хто-небудь продав чужі речі, власник шляхом відмови від деліктного позову може стягнути отриману від продажу суму, замість заподіяної шкоди [230, с. 327–328].

Наведена практика реалізації безпідставного збагачення дозволяє зробити висновок, що класифікація зобов'язань за англійським правом має подібність з описаною вище типологією кондикції за німецьким правом. Зокрема позов про реституцію вигоди, отриманої відповідачем «внаслідок дії позивача» («from or by the act of plaintiff»), цілком відповідає німецькому *Leistungskondiktion* (кондикція з виконання).

Шотландське право здавна має свій власний і досить оригінальний набір зобов'язань при набутті без достатньої підстави (часто іменованій «три R» («the 3 Rs»): *repetition* (повернення грошей), *restitution* (повернення майна) і *rescompense* (компенсація). Згадані три способи відновлення порушеного майнового становища описані ще в 1681 році лордом Дж. Стейром в його Інституціях [208]. Підставою шотландської класифікації «три R» є предмет позовних вимог.

Перший позов, іменованій *repetition*, спрямований на повернення неправомірно переданої грошової суми.

Другим позовом – *restitution* – у Шотландії називали будь-яке інше неправомірно передане майно за винятком грошей. Потрібно зазначити, що термін «*restitution*» в шотландському праві має інше значення, ніж в сучасному англо-американському [212, с. 255]. В Англії і в США цим терміном позначають будь-яке повернення неправомірного (несправедливого) збагачення. Немає значення, чи стосується це грошової суми, речі, майнового права або відшкодування вартості користування чужим майном. Поняття «*restitution*» і «*unjust (unjustified) enrichment*» є двома сторонами однієї медалі – будь-яке безпідставне збагачення підлягає реституції [232].

Третій вид позову – «*rescompense*» – відрізняється від двох попередніх тим, що він не спрямований на повернення того ж майна, яке раніше належало позивачу – тієї ж грошової суми (як *repetition*) або речі (як *restitution*). Позивач вимагає компенсувати йому вартість вигоди, безпідставно набутої за його рахунок відповідачем. Мова йде про відшкодування вартості наданих послуг, виконаних робіт, вартості користування чужим майном та інші випадки, коли повернення отриманого майна, набутого без достатніх підстав, в натурі неможливе. Обсяг витребуваного за «позовом про компенсацію» обмежений розміром збагачення,

отриманого відповідачем за рахунок позивача (*quantum lucratus*) [212, с. 251–253].

Варто зауважити, що «в судовій практиці система римських *condictiones sine causa* (зобов'язань з безпідставного збагачення) використовується шотландськими судьями як класифікація підстав виникнення зобов'язань щодо повернення безпідставного збагачення, опосередкованих позовами *repetition* і *restitution* (але, зазвичай, не *recompense*). Показовими щодо цього є слова лорда-президента Роджера, висловлені ним у рішенні у справі *Shilliday v. Smith*, розглянутому Сесійним судом у 1998 р.» [226]. Лорд Роджер зазначив, що у шотландському праві римський термін *condictio causa data causa non secuta* має на увазі певну підставу позову (*ground of action*), характеризуючи групу типових ситуацій безпідставного збагачення, а термін *repetition* позначає конкретний засіб юридичного захисту (*remedy*) [226].

Таким чином, підставами для пред'явлення позовів *repetition* і *restitution* у шотландському праві можуть бути: помилковий платіж неналежного (*solutio indebiti*), недосягнення результату, у припущенні якого позивачем здійснювалося майнове надання, аморальний чи незаконний характер надання, і ці позови розглядатимуться шотландським судом як *indebiti* («невиправданий»), *condictio causa data causa non secuta* («умова не була дотримана з певної причини»), *condictio ob turpem vel iniustam causam* («умова через ганебну або неправомірну підставу» [212, с. 91].

Цікаво відзначити, що шотландський позов «*recompense*» (як приклад – справа *Dollar Land (Cumbernauld) Ltd v CIN Properties Ltd* [210]) за своєю суттю є аналогом загального позову про безпідставне збагачення, характерного для країн романської правової традиції. За аналогією французька судова практика дійшла висновку про необхідність запровадження універсального позову щодо безпідставного збагачення, який було закріплено як «*action de in rem verso*». Основними умовами такої конструкції є: наявність збагачення однієї сторони, що відбулося за рахунок майнового зменшення іншої сторони; відсутність правомірної підстави для такого збагачення (*sans cause légitime*); субсидіарність правового захисту [66, с. 169].

Можна зробити висновок, що як і французький *actio de in rem verso* («дія перетворилася на реальність») (як приклад можна навести класичну справу *Boudier* [223]), шотландський «позов про компенсацію» є субсидіарним (додатковим) засобом юридичного захисту. Він може застосовуватися лише тоді, коли позивачеві недоступний будь-який інший позов, що випливає з договору, делікту чи іншої підстави. Якщо проводити аналогію з німецьким правом, то випадки безпідставного збагачення, що охоплюються шотландським «*rescompense*», за німецькою типологією є «кондикцією не з виконання» («*Nichtleistungskondiktionen*»).

Таким чином, у сучасній науковій доктрині наявні різні класифікації зобов'язань з набуття майна без достатніх підстав. Формування окремих видів набуття майна без достатньої підстави базується на положеннях теорії права та виходить з активних дій учасників зобов'язання, тобто, набуття відбулося за рахунок дій потерпілого, за рахунок дій набувача або за рахунок дій третіх осіб.

Аналіз національних законодавств зарубіжних країн дає підстави стверджувати, що класифікація кондикційних позовів за англійським правом має подібність з типологією кондикції за німецьким правом. Зокрема позов про реституцію вигоди, отриманої відповідачем «внаслідок дії позивача» («*from or by the act of plaintiff*»), цілком відповідає німецькому *Leistungskondiktion* (кондикція з виконання). Французький «*action de in rem verso*» як і шотландський «позов про компенсацію» належить до числа субсидіарних засобів юридичного захисту, застосування яких допускається виключно у разі відсутності у позивача можливості реалізувати право на захист через інші наявні правові механізми, зокрема такі, що випливають із договірних зобов'язань, деліктних правовідносин або інших юридичних підстав.

РОЗДІЛ 3

ЗАСОБИ ПОВЕРНЕННЯ МАЙНА ВНАСЛІДОК ЙОГО НАБУТТЯ СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ

3.1 Співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про відшкодування шкоди

Для визначення співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про відшкодування шкоди важливо визначитись із співвідношенням спірних зобов'язань. У науково-правовій доктрині дискусія навколо деліктних і кондикційних зобов'язань зумовлена широким спектром наукових позицій від абсолютного визнання кондикції як родової категорії щодо вимог із завдання шкоди і виключення будь-якої конкуренції між відповідними вимогами, до повного заперечення можливості співставлення абсолютно самостійних категорій [31, с. 29; 32, с. 89].

Нормативне закріплення субсидіарності кондикційної вимоги (ч. 3 ст. 1212 ЦК України) зумовлює її залишкове використання у разі, якщо за допомогою інших вимог неможливо здійснити захист майнових прав. Проте в умовах повномасштабної російсько-української війни, яка суттєво вплинула на функціонування суб'єктів господарювання, призвівши до руйнування майна, розриву господарських зв'язків, втрати активів та порушення договірних відносин, питання захисту майнових прав за допомогою вимоги про повернення набутого без достатніх правових підстав набуває особливої актуальності.

Постає питання про вибір вимоги, за допомогою якої суб'єкт господарювання може належно захистити свої майнові права та інтереси.

У науковій літературі окреслено кілька основних підходів до розмежування вимоги щодо відшкодування шкоди та вимоги з повернення набутого без достатньої правової підстави:

– наявність або відсутність у діях набувача елементів правопорушення [51, с. 84];

- наявність майнової вигоди на боці набувача як обов'язкової умови виникнення обов'язку з повернення набутого без достатньої підстави [31, с. 30];
- наявність вини боржника [152, с. 92].

Окремі науковці [8, с. 134] стверджують, що єдиної універсальної ознаки для чіткого розмежування деліктних та кондикційних зобов'язань не існує і вирішення цього питання вимагає комплексного врахування усіх характерних особливостей кожного виду зобов'язань. Така позиція видається найбільш вдалою при практичному застосуванні. У науковому висновку у справі № 910/5880/21 зазначено: «...підстав для абсолютного розмежування деліктного та кондикційного зобов'язань не існує. Та сама протиправна дія одночасно може кваліфікуватися як делікт і спричиняти збагачення делінквента, що відповідає розміру завданої шкоди. У такій ситуації зводити нездоланний бар'єр між деліктним та кондикційним позовами не тільки не варто, а навіть неприпустимо – потерпіла особа повинна мати можливість обрати той спосіб захисту, який вона вважає більш доцільним для себе, адже захист здійснюється на власний розсуд потерпілого» [78, с. 4].

Т. С. Ківалова у контексті розмежування вимог із відшкодування шкоди та вимог, що виникають у зв'язку з набуттям майна без достатніх підстав, розглядає безпідставне збагачення як окремий різновид зобов'язань із відшкодування шкоди. Застосування відповідних норм можливе за наявності таких умов: 1) шкода завдана майну; 2) шкода полягає саме в набутті або збереженні майна, а не в його знищенні; 3) набуття або збереження майна однією особою здійснюється за рахунок іншої особи. Якщо хоча б одна із зазначених умов відсутня, потрібно застосовувати положення гл. 82 ЦК України про відшкодування шкоди за умови наявності відповідних підстав для виникнення такого зобов'язання [61, с. 31].

Зазначений вище перелік критеріїв не передбачає наявності або відсутності вини. Враховуючи це, розглянемо гл. 82 ЦК України, в якій перераховані окремі види деліктних зобов'язань, що можуть виникнути за відсутності вчинення винним злочинного діяння [185]. Насамперед, це шкода, завдана джерелами підвищеної небезпеки, яка має бути компенсована, незалежно від того, чи заподіяна вона з вини, чи без вини певної особи. Виняток становить шкода,

заподіяна форс-мажорними обставинами або умислом потерпілого [57, с. 149]. У випадку завдання шкоди працівником, який виконував свої службові чи трудові обов'язки, незалежно від наявності вини, така шкода відшкодовується суб'єктом господарювання, який є роботодавцем даного працівника [185].

Тобто, хоча вина і є умовою деліктної відповідальності, але вона не є необхідною підставою для настання деліктної відповідальності за завдання шкоди, заподіяної джерелом підвищеної небезпеки або відшкодування шкоди, завданої працівником суб'єкта господарювання [31, с. 28].

В господарських відносинах потрібно акцентувати увагу не на вині, а на спробі суб'єкта уникнути негативних наслідків, таких як порушення зобов'язань. Тому при здійсненні господарської діяльності особлива увага приділяється саме уникненню негативних наслідків та діям, спрямованим на запобігання збиткам.

Крім того, важливо розмежовувати категорії «шкода» і «збитки», оскільки ЦК України оперує обома цими поняттями. Згідно з ст. 174 ГК України (у період його чинності) підставою виникнення господарського зобов'язання було заподіяння саме шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, а положення ст. 175 ГК України відсилали до ЦК України. ЦК України терміни «шкода» і «збитки» використовує непослідовно. Зокрема, у п. 3 ч. 2 ст. 11 та у ст. 1166 ЦК України законодавець фактично ототожнює ці поняття, застосовуючи лише термін «шкода». Натомість у ст. 22 і ст. 23 поняття «шкода» і «збитки» розмежовуються, тоді як у ст. 1192 вживається виключно термін «збитки». Крім того, у п. 8 ч. 2 ст. 16 ЦК України йдеться про «відшкодування збитків та інших способів відшкодування майнової шкоди» [77, с. 196].

При співвідношенні понять «шкода» і «збитки» можна стверджувати, що поняття «шкода» за своїм змістом є ширшим, ніж поняття «збитки», оскільки збитки відшкодовуються, як правило, в майнових і договірних відносинах і є грошовим виразом шкоди [48, с. 35].

З метою врегулювання спірного питання та встановлення єдиного підходу в судовій практиці, Президія Вищого арбітражного суду України 1 квітня 1994 року видала роз'яснення № 02-5/215 «Про деякі питання практики вирішення спорів,

пов'язаних з відшкодуванням шкоди» (згодом змінене та доповнене). У п. 1 цього роз'яснення зазначено, що господарські суди мають розмежовувати обов'язок боржника відшкодувати збитки, спричинені невиконанням або неналежним виконанням зобов'язання, що виникає з договору (ст. 623 ЦК України), і зобов'язання, яке виникає внаслідок заподіяння шкоди позадоговірного характеру (гл. 82 ЦК України). Вказане роз'яснення залишається чинним і продовжує використовуватися господарськими судами при розгляді справ, пов'язаних зі стягненням збитків та відшкодуванням шкоди [133].

Проте дане роз'яснення містить положення, що незалежно від способу відшкодування шкоди (у натурі чи і грошовій формі), особа яка її заподіяла, зобов'язана на вимогу потерпілого компенсувати її в повному обсязі, включаючи втрачений прибуток (упущену вигоду) (ст. 623 ЦК України). Водночас необхідно враховувати особливості порядку стягнення збитків, спричинених протиправними діями, передбачені окремими спеціальними нормами ГК України (ч. 3 ст. 249; ч. 1 ст. 39; ч. 1 ст. 153; ч. 1 ст. 159; ч. 3 ст. 162; ч. 2 ст. 178; ч. 2 ст. 216). Дане положення зумовлене чинністю на той момент ГК України та спеціальними нормами, передбаченими в ньому [133].

З. В. Ромовська вважає збитки і шкоду тотожними за змістом правовими поняттями, аргументуючи це тим, що українська мова не розмежовує поняття «збитки» та «шкода». Збитки пояснює через шкоду, а шкоду – через збитки. [154, с. 509]. Проте таке об'єднання поняття «збитки» і «шкода» видається необґрунтованим. Остання може бути матеріальною і нематеріальною. Збитки є матеріальною шкодою, яка характеризується зовнішніми (фізичними) та внутрішніми (якісними) змінами майнової бази [79, с. 251].

Відповідно до Методичних рекомендацій «Відшкодування моральної шкоди», які оприлюднені у Листі Міністерства юстиції України № 35-13/707 від 13.05.2004 р. підставою для відшкодування нематеріальної шкоди може бути не лише завдання шкоди діловій репутації юридичної особи, але й такі дії, як посягання на фірмове найменування чи торговельну марку, розголошення комерційної, банківської або кореспонденційної таємниці, а також здійснення дій, що знижують престиж або

підривають довіру до діяльності суб'єкта господарювання [24].

Заслуговує на підтримку позиція Л. Олійник, що доречніше використовувати термін «нематеріальна» замість «моральна» для більш точного відображення змісту шкоди, коли йдеться про втрати немайнового характеру, яких зазнають суб'єкти господарювання, це сприятиме більш чіткому й адекватному розумінню поняття «нематеріальна шкода суб'єктів господарювання» [84, с. 136].

Положення абз. 5 ч. 1 ст. 174 ГК України передбачало виникнення недоговірною зобов'язання з відшкодування шкоди, що регламентовано нормами ЦК України. В. С. Щербина наполягав на необхідності виключення відносин з відшкодування шкоди з ГК України [197, с. 83], що відповідає сьгоднішнім змінам у законодавстві та відображає загальний процес реформування врегулювання приватно-правових відносин. Проте беззастережно погодитися з даною позицією не видається можливим.

Більш раціональною, є позиція О. П. Подцерковного, що норми цивільного та господарського законодавства щодо відшкодування збитків у разі порушення зобов'язань можуть застосовуватися, якщо це не суперечить положенням гл. 82 ЦК України, для регулювання відносин, пов'язаних із компенсацією деліктної шкоди, зокрема за аналогією з законом. Зазначене сприятиме подоланню прогалин у правовому регулюванні при встановленні та реалізації деліктної відповідальності [92, с. 62].

У світлі викладеного, обґрунтованою є пропозиція, сформульована у підрозділі 2.1 щодо включення в ст. 2 ЗУ «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» підстав виникнення господарських зобов'язань, серед яких «заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання».

Розглянемо підхід, відповідно до якого при отриманні суб'єктом господарювання (боржником) вигоди використовується кондикційна вимога, а в разі відсутності вигоди – делікт [152, с. 95]. Тобто, іншими словами, у разі, коли заподіяння шкоди суб'єкту господарювання супроводжується набуттям майнової вигоди іншою стороною, правовідносини доцільно кваліфікувати як такі, що підлягають врегулюванню шляхом пред'явлення кондикційної вимоги, оскільки в основі їх

виникнення лежить не протиправність дій, а безпідставність збагачення. Такий підхід точно відображає сутність правовідносин, що виникають в результаті безпідставного збагачення, адже лише при фактичному переході майна можна говорити про виникнення цих правовідносин. В усіх інших ситуаціях зобов'язання із заподіяння шкоди і зобов'язання з безпідставного збагачення мають різну правову природу.

Проте на підставі аналізу чинного законодавства не можна робити висновок про те, що при безпідставному переході майна внаслідок завдання шкоди може виникнути зобов'язання із безпідставного збагачення, а не деліктне зобов'язання. На кваліфікацію правовідносин як деліктних не лише не встановлено прямої законодавчої заборони, а, навпаки, чинний ЦК України передбачає додаткове застосування кондикційної вимоги і в такий спосіб надає пріоритет спеціальним нормам про зобов'язання із завдання шкоди. Слід врахувати, що для справедливого та ефективного захисту майнових інтересів суб'єктів господарювання, варто говорити не про їх обмеження та про виключення одного способу захисту іншим, а, навпаки, про можливість їх спільного застосування.

Зобов'язання при набутті майна без достатніх підстав і зобов'язання за завдання шкоди відносять до недоговірних зобов'язань. За позицією М. О. Тимошенко підставою виникнення зобов'язань із безпідставного набуття можуть слугувати односторонні правочини або інші односторонні майнові дії, внаслідок яких відбувається передання майна. Такі дії, з яких виникає відповідне зобов'язання, мають бути правомірними за своєю правовою природою. У випадках, коли майнове надання є наслідком неправомірної (недозволеної) поведінки, йдеться вже про іншу категорію недоговірних зобов'язань – деліктні зобов'язання, що виникають у зв'язку із заподіянням шкоди [163, с. 71]. Проведене дослідження не дає змоги погодитися із зазначеними висновками, оскільки кондикційні зобов'язання можуть виникати як унаслідок дій, так і внаслідок подій, незалежно від правомірності, умисності чи випадковості таких дій, оскільки визначальним чинником для їх виникнення є сам факт набуття або збереження майна без достатніх правових підстав. Тому не можна стверджувати що неправомірна поведінка є умовою лише деліктного зобов'язання, на підставі якого суб'єкт господарювання матиме можливість висунути відповідну

вимогу про відшкодування. Незважаючи на однакову позадоговірну природу делікту та кондикції, їхні правові характеристики та сутність відрізняються.

Відшкодування шкоди, як засіб захисту права, варто вважати заходом відповідальності, оскільки його мета – покарати правопорушників, позбавляючи їх частини законно належного майна, і водночас захистити майнові та особисті права потерпілого, включаючи компенсацію нематеріальної шкоди. Інший спосіб захисту – повернення майна в разі його набуття без достатніх підстав – має зворотний характер та різні правові наслідки залежно від того, чи є майно, що повертається, незаконним збагаченням і чи компенсуються доходи потерпілому.

Повернення майна у випадку незаконного збагачення є захисною мірою. Важливо відзначити, що набувач не зазнає майнових втрат, оскільки повертає чуже майно, а не втрачає своє.

Навпаки, відшкодування шкоди застосовується за іншою логікою. Необхідно також розрізняти ситуації, коли доходи фактично вилучені і коли їх тільки повинні були б отримати. Якщо доходи були фактично отримані набувачем, він повертає неналежно отримане майно потерпілому і не несе жодних майнових втрат, будучи таким чином механізмом захисту потерпілого.

У випадку, коли на суб'єкта господарювання покладено обов'язок повернути доходи, які повинні були б отримати, але не отримали, правові наслідки доцільно розглядати як форму відповідальності. В такому випадку набувач зазнає негативних майнових наслідків через протиправне несвоечасне повернення майна, оскільки згідно з законодавством про безпідставне збагачення доходи мають бути відшкодовані з того моменту, коли набувач дізнався або повинен був дізнатись про незаконне збагачення [184, с. 563].

Таким чином, застосування вимоги щодо відшкодування шкоди, як правило, є формою відповідальності, тоді як кондикційна вимога щодо повернення незаконно отриманого майна – формою захисту, формою повернення доходів та мірою відповідальності, залежно від факту вилучення доходів.

Вважається, що відмінність між цими видами зобов'язань зумовлена сферою їх застосування. Зобов'язання при набутті майна суб'єктом

господарювання без достатніх підстав спрямовані на відновлення майнового стану потерпілої сторони. Санкції застосовуються лише у випадку протиправного винного неповернення майна набувачем. З іншого боку, метою деліктного зобов'язання є не лише відновлення прав потерпілого, а й покарання винної сторони, що призводить до відмінностей у сфері їхньої дії.

Існують також відмінності у зобов'язаннях щодо предмета, зокрема у обсязі майна, яке має бути відшкодоване потерпілій стороні. Хоча безпідставне збагачення впливає з делікту, розмір відшкодування втраченого майна для потерпілого може залежати від вибору механізму захисту.

Відповідно до ч. 3 ст. 22 ЦК України, збитки мають відшкодовуватися у повному обсязі, якщо інше не передбачено законом чи договором [185]. Таким чином, ЦК України встановлює загальний принцип повного відшкодування завданих збитків, що означає компенсацію, еквівалентну розміру заподіяної шкоди. Проте законодавцем встановлено ряд винятків з цього правила. По-перше, ЦК України передбачає виплату компенсації понад розмір відшкодування шкоди. По-друге, у деяких випадках особі може бути взагалі відмовлено у відшкодуванні шкоди. По-третє, у випадках, передбачених законодавством, розмір відшкодування шкоди може бути обмежений.

На відміну від цих випадків, при застосуванні кондикційної вимоги згідно з гл. 83 ЦК України потерпілому завжди повертається обсяг майна, що відповідає обсягу безпідставного збагачення набувача, і розмір такого відшкодування не може бути змінений. У випадку, коли суд може зменшити розмір майнового відшкодування або повністю відмовити у відшкодуванні, може виникнути питання: які норми, зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав чи зобов'язань із заподіяння шкоди, слід використовувати для вирішення спору.

Як було раніше відзначено, кондикційна вимога є загальною щодо деліктної і спрямована на повернення безпідставно набутого майна в повному обсязі. Тому в даній ситуації варто використовувати кондикційну вимогу для повернення майна, розмір якого не може бути зменшений судом відповідно до законодавчих положень, які регламентують зобов'язання внаслідок заподіяння шкоди.

Зі змісту положень ЦК України випливає, що законодавці допустили

можливість зменшення розміру відшкодування з метою захисту інтересів винних суб'єктів господарювання. У випадку набуття майна без достатніх підстав, його повернення в повному обсязі не принесе майнової шкоди винному суб'єкту господарювання, оскільки він виконав цей обов'язок за рахунок майна потерпілого, а не власного.

З урахуванням можливості обмеження розміру відшкодування завданої шкоди, важливим є положення про можливість використання кондикційної вимоги у цих правовідносинах, оскільки у випадку відсутності кондикційної вимоги, безпідставне збагачення може виникнути на користь особи, яка завдала шкоду.

Загальне правило стосовно збитків, порушених правами, включає втрачену вигоду і в деліктних зобов'язаннях потерпілому суб'єкту господарювання може бути компенсована втрачена вигода, тобто доходи, які він міг би отримати, якби його права не порушувались.

Зобов'язання, що виникають із набуття майна без достатніх підстав, передбачають повернення усіх доходів, які були або могли б бути одержані. Таким чином, в деліктних та кондикційних зобов'язаннях потерпілим мають бути відшкодовано доходи, отримані від неправомірно набутого майна. Обсяг доходів, що підлягають відшкодуванню, визначається аналогічно в обох видах зобов'язань.

Ключовим є питання про момент, з якого потрібно розглядати набуття доходів. Законодавець пов'язує визначення цього моменту з суб'єктивною стороною відповідних правовідносин, тому важливо враховувати, що в деліктному та кондикційному зобов'язаннях це питання вирішується по-різному.

Отже, в деліктному зобов'язанні встановлюється презумпція вини боржника. Згідно з загальним правилом, відшкодування, включаючи упущену вигоду, не застосовується, якщо сторона, що заподіяла шкоду (збитки), доведе відсутність своєї вини у заподіянні заявлених до стягнення з неї збитків. Тобто при відшкодуванні збитків законодавець встановлює презумпцію вини боржника і покладає на нього обов'язок довести свою невинуватість.

У випадку зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав діє презумпція невинуватості боржника. Набувач зобов'язаний повернути недержаний прибуток

(втрачену вигоду) з того моменту, коли він дізнався або повинен був дізнатись про незаконне збагачення. Тобто до цього моменту невинуватість боржника припускається, і на кредиторів лежить тягар доказування вини боржника.

У випадку, коли суб'єкт не повертає майно через його набуття без достатніх підстав, ініційоване потерпілим з того моменту, як він дізнався або повинен був дізнатись про незаконний характер збагачення, дії боржника вважаються винними, і на нього покладається обов'язок повернення одержаних доходів. У тих випадках, коли доходи не отримані, збільшення обсягу відшкодування не відбувається, а повернення повинно відбутись відповідно до звичайних умов цивільного обороту.

Отже, зазначене дає підстави дійти висновку, що для більш ефективного захисту порушених прав кредитора в даній ситуації варто скористатись деліктною вимогою. Крім того, вона має певний пріоритет як спеціальна форма захисту.

Аналізуючи суб'єктний склад зобов'язань, що виникають у зв'язку з набуттям майна без достатніх правових підстав, доцільно звернути увагу на те, що потерпілою стороною може бути не лише власник майна, але й інший законний володілець, чиє право порушене внаслідок безпідставного збагачення суб'єкта господарювання. У ситуаціях, коли таке набуття здійснюється без належної правової підстави, право на пред'явлення кондикційної вимоги належить суб'єкту господарювання, за рахунок якого відбулося відповідне збагачення. Суб'єктом такого права може виступати як власник, так і суб'єкт, що має законні підстави на володіння майном або передбачене законом право на його набуття.

Таким чином, учасник господарських правовідносин, який наділяється правом вимоги щодо відновлення свого права, регламентується однаково: як деліктним так і кондикційним зобов'язанням.

У межах деліктних і кондикційних зобов'язань боржником, за загальним правилом, визнається суб'єкт господарювання, який набув майно без наявності достатніх правових підстав. Водночас законодавство у сфері деліктної відповідальності передбачає низку винятків, коли обов'язок відшкодування шкоди покладається не на безпосереднього заподіювача шкоди, а на іншу сторону. Зокрема, відповідно до положень ЦК України, юридична особа несе відповідальність за шкоду,

завдану її працівником під час виконання трудових (службових) обов'язків [185].

Натомість субінститут безпідставного збагачення не містить подібних винятків: обов'язок повернення майна або компенсації його вартості покладається виключно на ту сторону, яка безпідставно одержала це майно.

Поділяючи позицію Н. В. Бережняк, що застосування відшкодування збитків має загальні підстави, слід зазначити їх:

1. Сторона, що вчинила деліктне правопорушення, спричинила майнову шкоду, діяла протиправно і несе відповідальність.

2. Майно (річ) знищено або пошкоджено.

3. Між потерпілим і заподіювачем шкоди до моменту завдання шкоди не існувало інших зобов'язальних правовідносин [8, с. 139].

На відмінності кондикційних та деліктних вимог вказував КГС у складі ВС у своїй постанові від 05.03.2020 р. у справі № 910/9665/17 [103]. У своєму рішенні ВП ВС від 20.11.2018 р. у справі № 922/3412/17 також акцентовано, що «для деліктних зобов'язань, які виникають із заподіяння шкоди майну, характерним є, зокрема, зменшення майна потерпілого, а для кондикційних – приріст майна в набувача без достатніх правових підстав. Суд наголошує: «вина заподіювача шкоди є обов'язковим елементом настання відповідальності в деліктних зобов'язаннях. Натомість для кондикційних зобов'язань вина не має значення, а важливим є факт неправомірного набуття (збереження) майна однією особою за рахунок іншої» [97].

ВП ВС розглянула справу, в якій Харківська міська рада подала позов до ТОВ «Сінтрекс» із вимогою стягнення коштів орендної плати, які, за їхнім твердженням, були безпідставно збережені. КГС, що увійшов до складу ВС, передав справу на розгляд Великій Палаті, обґрунтовуючи це необхідністю застосування положень Земельного кодексу та ЦК України.

Суд зазначив: «ВС раніше вказав на необхідність використання положень вказаних законів при вирішенні питань про стягнення неодержаних доходів, зокрема, орендної плати за землю. При цьому зауважено про можливість стягнення таких збитків, з посиланням на відповідні статті ЦК України. Однак, за словами КГС, відповідно до Земельного кодексу стягнення таких збитків можливе

лише при наявності цивільного правопорушення в діях відповідача.

ВП ВС підтримала висновки ВС України стосовно можливості стягнення орендної плати, якщо немає угоди оренди, та визначила, що відшкодування збитків можливе лише при встановленні судами наявності цивільного правопорушення в діях відповідача. Вони пояснили, що шкода має бути повністю відшкодована особою, яка її заподіяла, і це можливе лише у випадку наявності всіх елементів цивільного правопорушення» [97].

Таким чином, ВП ВС дійшла висновку, що «вимоги, які виникають у відносинах з неправомірним набуттям або збереженням майна, регулюються гл. 83 ЦК України, а відшкодування шкоди є заходом відповідальності, що вимагає визначення всіх елементів цивільного правопорушення для настання відповідальності» [97].

У своєму рішенні суд відзначив: «кондикційні зобов'язання виникають, якщо одна особа (набувач) набула або зберегла майно за рахунок іншої особи (потерпілого), при цьому набуття або збереження відбулося без достатньої правової підстави або коли підстава, на якій майно було набуто, згодом відпала. У разі виникнення спору стосовно набуття майна або його збереження без достатніх правових підстав договірний характер спірних правовідносин унеможлиблює застосування до них судом положень гл. 83 ЦК України» [97].

«Для деліктних зобов'язань, які виникають із заподіяння шкоди майну, характерним є зменшення майна потерпілого, а для кондикційних – приріст майна у набувача без належних правових підстав. Вина заподіювача є обов'язковим елементом відповідальності у деліктних зобов'язаннях, але для кондикційних зобов'язань вина не має значення, оскільки основним є факт неправомірного набуття або збереження майна однією особою за рахунок іншої. Отже, обов'язок набувача повернути потерпілому безпідставно набуто майно чи відшкодувати його вартість не є формою відшкодування, оскільки набувач зобов'язується повернути тільки майно, яке він безпідставно набув або зберігав, чи вартість цього майна» [97].

ВП ВС вважає, що «відсутні підстави застосовувати положення чинного законодавства України про відшкодування шкоди власникам земельних ділянок до

спірних правовідносин, оскільки вони, зокрема, виникають у випадках фактичного користування земельною ділянкою без укладення договору оренди та невиконання власником майна доходів у вигляді орендної плати. Дані відносини мають кондикційний характер» [97].

На інший важливий аспект відмежування деліктних зобов'язань від кондикційних в судовій практиці наголошує КГС ВС у своєму рішенні від 20.10.2020 р. у справі № 910/13503/19 [108]. КГС ВС розглядав касаційну скаргу АТ «Укртрансгаз» на рішення Господарського суду м. Києва від 06.02.2020 р. та постанову Північного апеляційного господарського суду від 30.06.2020 р. у справі № 910/13503/19, що стосується позову ТОВ «Облгазпостач» до АТ «Укртрансгаз» на суму 4 240 000 грн за стягнення збитків.

Позивач стверджував, що ця сума була неправомірно стягнута з нього за послуги комерційного балансування природного газу у вересні 2016 року за договором транспортування газу від 17.12.2015 р. № 1512001145.

Господарський суд м. Києва і Північний апеляційний господарський суд підтримали позов і стягнули збитки в повному обсязі на користь ТОВ «Облгазпостач». Судові рішення обґрунтовані виявленням преюдиціальності обставин, пов'язаних із неправомірним нарахуванням та стягненням коштів за послуги балансування обсягів природного газу у вересні 2016 року з боку АТ «Укртрансгаз». Суди визнали порушення зобов'язань відповідача за договором, що призвело до неправомірного нарахування оплати за послуги балансування та сплати позивачем суми 4 240 000 грн за рахунок банківської гарантії.

Суди першої та апеляційної інстанцій зазначили правильність обраного ТОВ «Облгазпостач» способу захисту та належність підстав для стягнення збитків з боку АТ «Укртрансгаз». Вони посилались на положення цивільного законодавства та визнали доведеним позивачем цивільне правопорушення, необхідне для стягнення збитків.

Судова позиція базувалася на «визначенні кондикційних зобов'язань, які виникають у разі неправомірного набуття або збереження майна за рахунок іншої особи. Такі зобов'язання мають місце, якщо набуття або збереження майна

відбувається без достатньої правової підстави. Суди наголошували, що гл. 83 ЦК України застосовується у ситуаціях неправомірного набуття або збереження майна навіть за відсутності вини з боку відповідача» [108].

Судова постанова виходила з розрізнення між деліктними та кондикційними зобов'язаннями, визнаючи, що для перших важливою є вина, а для других – факт неправомірного набуття майна. У цьому випадку, відсутність вини не була перешкодою для стягнення збитків, оскільки головним був сам факт неправомірного нарахування позивачу. Зазначене підтверджується рішенням ВП ВС від 04.12.2019 р. у справі № 917/1739/17, в якому також розглянуті аспекти кондикційних зобов'язань [108].

Суди першої та апеляційної інстанцій визначили, що АТ «Укртрансгаз» неправомірно вимагало та отримало від ТОВ «Облгазпостач» суму 4 240 000 грн. Підставою було небалансове нарахування оплати за послуги комерційного балансування природного газу у вересні 2016 року за договором транспортування газу. Суди підтримали позицію ТОВ «Облгазпостач», визнавши, що АТ «Укртрансгаз» надіслало банку вимогу на платіж за банківською гарантією без належного обґрунтування та в порушення договору і законодавства. Вказане призвело до перерахування спірної суми. Проте суди не врахували, що нарахування оплати за балансування та вимога на платіж відбулися за межами умов договору транспортування газу та гарантійного договору. Спирні нарахування та отримання коштів мали різну правову природу та підпадали під різне законодавче регулювання.

КГС ВС встановив, що суди помилково застосували статті, які регулюють деліктні правовідносини, відмінні від кондикційних правовідносин, це не вплинуло на визначення підстав для стягнення збитків, але вказувало на помилку у правовому підґрунті рішення. Суди повинні самостійно визначати правову кваліфікацію відносин сторін, враховуючи обставини справи та правові норми. Вибір судами неправильних статей не змінив предмет позову та обраного ТОВ «Облгазпостач» способу захисту. Отже, хоча суди застосували невірні статті, їх висновки про безпідставне нарахування та стягнення збитків залишилися вірними [108].

Як видно з наведеного прикладу, суд наголошує, що «завдання збитків та

набуття майна без достатньої правової підстави мають різну правову природу і підпадають під різне нормативно-правове регулювання» [108]. Якщо «при доведенні завдання збитків доведенню підлягає наявність складу правопорушення, то необхідним для повернення безпідставно набутих коштів є встановлення обставин набуття або збереження майна за рахунок іншої особи (потерпілого) та те, що набуття або збереження цього майна відбулося за відсутності правової підстави або підстава, на якій майно набувалося, згодом відпала» [108].

Отже, при визначенні співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про відшкодування шкоди (збитків) необхідно виходити з того, що наявність спільних рис між кондикційними та деліктними зобов'язаннями не зменшує самостійності кожного із них. Кожне із зобов'язань має свої власні підстави виникнення, що виключає конкуренцію між кондикційними і деліктними вимогами. Підставою деліктного зобов'язання є протиправне діяння, проте не будь-яке, а лише те, що завдає немайнову або майнову шкоду, тобто знижує цінність майна (пошкодження чи знищення речі) суб'єкта господарювання. Натомість підставою виникнення зобов'язань при набутті майна без достатніх підстав є будь-яка дія, яка не має під собою правових чи законних підстав, при якій відбувається переміщення майна від одного учасника господарських відносин до іншого незалежно від того, чи буде згодом таке майно пошкоджене чи знищене.

Субсидіарне застосування правових положень гл. 83 ЦК України до вимог із відшкодування майнової шкоди доповнює основну правову регламентацію подібних за своєю правовою природою відносин у сфері господарювання. Зазначене притаманне для усіх випадків відновлення майнового стану однієї особи іншою, проте це не виключає можливість пред'явлення самостійної кондикційної вимоги. Пріоритет тих або інших спеціальних норм перед загальними повинен обиратися судом шляхом кваліфікації відносин, що підлягають захисту.

Натомість аналіз актуальної судової практики дозволяє зробити висновок, що при застосуванні правових норм суди вищої інстанції виходять з того, що завдання шкоди та набуття майна без достатньої правової підстави мають різну

правову природу і підпадають під різне нормативно-правове регулювання.

3.2 Співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про витребування майна власником із чужого незаконного володіння.

Для визначення співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про витребування майна власником із чужого незаконного володіння необхідно визначитись із співвідношенням кондикційних вимог з віндикаційними.

Як вже неодноразово зазначалося, нормативно-правові підстави виникнення та застосування кондикційних зобов'язань визначаються гл. 83 ЦК України, тоді як віндикація передбачена гл. 29 ЦК України.

Речовий зміст віндикаційної вимоги пов'язаний із тим, щоб встановити володіння об'єктом та факт його перебування в утриманні набувача-відповідача. У випадку кондикційної вимоги немає значення, чи існує майно в натурі, оскільки кондикція спрямована на задоволення вимог щодо повернення конкретної речі або компенсації її вартості. Зазначене свідчить, що віндикація прямо захищає речові права суб'єкта господарювання, тоді як кондикція – опосередковано, через механізм захисту суб'єктивних прав у зобов'язальних правовідносинах [149, с. 281].

Метою віндикаційної вимоги є відновлення порушеного володіння конкретною індивідуально визначеною річчю. Оскільки предметом такої вимоги може бути лише індивідуально визначена річ, власник має право вимагати повернення не аналогічного майна, а саме тієї речі, яка належить йому за правом власності і яку він втратив [47, с. 10].

При дослідженні норм гл. 83 ЦК України важко точно визначити, яке майно, незаконно набуте, підлягає поверненню в натурі: чи те саме, чи схоже на отримане (з врахуванням його персоналізації). Відповідно, визначення терміну «майно», яке

використовується законодавцем у зобов'язанні з набуття (придбання або збереження) майна без достатньої правової підстави, доцільно розглядати широко. Тому за допомогою кондикційної вимоги можна вимагати як індивідуально визначену річ, так і майно з числа однорідних [152, с. 80].

На відміну від віндикації, кондикція має ширший спектр застосування, оскільки згідно зі ст. 1212 ЦК України її положення застосовуються незалежно від того, чи виникають дії від набувача, потерпілого, іншої особи чи події. Таким чином, кондикційна вимога може бути використана для витребування будь-якого майна, незалежно від форми його виявлення – чи то майнові активи, чи гроші.

Щодо позадоговірного характеру вимог, то варто відмітити схожість у підходах до їх застосування. Як кондикція, так і віндикація є позадоговірними способами захисту, тобто їх застосування передбачене лише у випадку відсутності між сторонами спору договірних зобов'язань [82].

Добросовісність вибуття майна від власника також є критерієм для розмежування зазначених вимог. Відповідно до ч. 2 ст. 1212 ЦК України, коли господарюючий суб'єкт набуває майно без достатніх підстав, це майно повертається потерпілій стороні, незалежно від добросовісності виходу його із володіння, тобто законодавство не встановлює спеціальних умов щодо добросовісності чи недобросовісності набувача у зобов'язаннях з набуття майна без достатніх підстав [114]. Виняток становить ч. 1 ст. 1215, яка стосується платежів як засобів до існування особи. Проте варто враховувати, що особа не підлягає визнанню такою, що зобов'язана повернути безпідставно набуте майно доти, доки вона, діючи у межах ділового обороту з належною обачністю та розсудливістю, не усвідомила або об'єктивно не могла усвідомити факт набуття майна без достатньої правової підстави [82].

У випадку віндикації добросовісність набувача та причини відчуження майна від власника мають вирішальне значення. Власник майна має право вимагати його повернення від недобросовісного набувача в усіх ситуаціях, тоді як від добросовісного набувача – лише тоді, коли він втратив володіння майном не з власної волі. З набранням чинності 09.04.2025 р. ЗУ «Про внесення змін до

Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача» зазнала серйозних змін ст. 388 ЦК України та інститут добросовісного набувача в цілому [124].

Відповідно до внесених змін у ч. 3 ст. 388 ЦК України передбачено, що держава або територіальна громада, за винятком випадків, прямо передбачених ч. 2 цієї статті, не має права витребувати майно на свою користь від добросовісного набувача, якщо:

– з дати державної реєстрації права власності на нерухоме майно за першим набувачем у Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, який набув це майно з державної чи комунальної власності у приватну власність, незалежно від його виду, сплинуло понад десять років [185];

– з моменту передачі нерухомого майна з державної або комунальної власності у приватну власність першому набувачеві, за умови, що на час такої передачі законодавством не було передбачено обов'язку державної реєстрації правочину або реєстрації права власності, також минуло понад десять років [185].

Зміна першого чи подальших набувачів не впливає на обчислення або перебіг десятирічного строку витребування майна, встановленого цією частиною статті.

Дія ч. 2 ст. 388 ЦК України не поширюється на майно, яке на момент вибуття з державної або комунальної власності:

- а) належало до об'єктів критичної інфраструктури;
- б) входило до переліку об'єктів державної власності, що мають стратегічне значення для економіки або національної безпеки;
- в) становило об'єкти чи землі оборонного призначення;
- г) було об'єктом або розташовувалося на території природно-заповідного фонду, за наявності підтвердних документів про відповідний статус на момент вибуття з державної чи комунальної власності;
- г) становило гідротехнічні споруди, за умови наявності документального підтвердження їхнього статусу на момент вибуття з володіння [185].

Водночас зміни передбачають закріплення компенсації добросовісному набувачеві, яка здійснюється органом державної влади або органом місцевого

самоврядування у розмірі ринкової вартості відповідного майна (нова редакція ч. 5 ст. 390 ЦК України) та перебіг позовної давності, який за вимогами про витребування, повернення чи визнання права щодо нерухомого майна, право власності на яке зареєстроване в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно, починається з дня державної реєстрації такого права за відповідною особою (нова ч. 8 ст. 261 ЦК України) [23; 185].

Аналізуючи зміни варто розглянути різні погляди, озвучені як представниками науки, так і правниками-практиками.

За словами автора нововведень І. П. Фріса зазначені зміни покликані сприяти зміцненню правової визначеності та стабільності цивільного обороту нерухомості в Україні. Запровадження чітко визначених правил щодо встановлення строкових меж для витребування майна забезпечить належний захист прав добросовісних набувачів і сприятиме зменшенню кількості судових спорів у відповідній сфері [123; 23].

Серед прихильників Закону сформувався думка, що запровадження чітких строкових обмежень щодо витребування майна є важливим етапом формування стабільного та інвестиційно привабливого правового середовища в Україні. Визначені гарантії непорушності права власності виступають ключовою умовою забезпечення правової визначеності та передбачуваності, що, є необхідною передумовою для безпечного здійснення інвестицій, зокрема іноземних [19; 63; 191].

Правнича спільнота висловила низку суттєвих застережень щодо посилення захисту добросовісного набувача:

- створення передумов для легалізації незаконної приватизації природоохоронних територій;

- обмеження строків витребування незаконно відчужених земельних ділянок. Завершення цього строку фактично закріплює право власності за особами, які набули його безпідставно;

- зростання фінансового навантаження на державний бюджет у зв'язку з компенсацією ринкової вартості нерухомого майна [58].

Головним юридичним управлінням Апарату Верховної Ради України

зроблене слушне зауваження, особливо актуальне у військовий та післявоєнний час. На думку головного юридичного управління суперечливим є питання потенційного використання положень нової ч. 8 ст. 261 ЦК України у контексті повернення майна у власність України або територіальних громад. Зважаючи на те, що згідно з ч. 2 ст. 2 ЦК України учасниками цивільних правовідносин визнаються, зокрема, держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права, виникають обґрунтовані побоювання щодо застосування зазначеної норми для легітимізації безпідставно набуття майна без оцінки законності такого набуття, що створює правову невизначеність [4, с 4].

Таке застереження є важливим, оскільки процес відбудови країни потребуватиме значного економічного ресурсу. Суб'єкти господарювання, що були змушені покинути місце провадження своєї господарської діяльності у зв'язку з окупацією територій в подальшому можуть потрапити у ситуацію, коли повернення нерухомого майна буде неможливим у зв'язку з переходом такого майна по «ланцюжку» набувачів.

Отже, у кондикції та віндикації добросовісність суб'єкта господарювання, який набув (придбав) або зберіг майно, розглядається у різних аспектах. Добросовісність набувача при віндикаційній вимозі є ключовим моментом, оскільки залежно від статусу набувача майна, може бути вирішене питання допустимості застосування віндикаційної вимоги взагалі, тоді як в кондикційній вимозі момент, коли сторона зобов'язання дізналася або повинна була дізнатися про відсутність належних правових підстав є моментом виникнення зобов'язання. Проте зазначений аспект жодним чином не впливає на можливість суб'єкта господарювання, майно якого набули без достатніх підстав, звернутися з вимогою про повернення такого майна.

Законодавчі зміни в частині посилення статусу добросовісного набувача, не дивлячись на позитивний вектор, який переслідували його розробники, містить ризики використання «добросовісності» з метою легалізації набутого майна не просто без достатніх правових підстав, а ще й з порушенням чинного законодавства.

А. В. Нижний, М. П. Ходаківський, Г. В. Юровська, порівнюючи віндикацію та кондикцію, вказують на їх відмінні риси, узагальнивши які можна стверджувати, що для задоволення віндикаційного позову необхідно, щоб витребовуване майно було набуте суб'єктом господарювання, від якого воно вимагається, тобто головним аспектом є саме набута річ, тоді як кондикція опирається на збільшення майна [81, с. 42–43].

Виходячи з наведеного, кондикція є самостійним універсальним способом захисту суб'єктивного права та ефективним інструментом впливу на суб'єктів, які набули майно без належних підстав. Втім норми, які регулюють кондикційні зобов'язання, можуть бути субсидіарно застосовані до відносин віндикації [152, с. 83]. Таке положення закріплене в ч. 3 ст. 1212 ЦК України, де зазначено, що «положення про повернення одержаного чи збереженого майна без достатніх підстав можуть застосовуватися до вимог щодо витребування власником майна з чужого незаконного володіння» [185].

Ще одним «класичним» критерієм у розмежуванні віндикації та кондикції є оплатність. Цей підхід має особливе значення саме у сфері господарських правовідносин, де майновий обіг, як правило, ґрунтується на оплатній основі. У господарській діяльності переважають зобов'язання, що виникають із договорів купівлі-продажу, поставки, підряду, оренди тощо, тобто таких, що передбачають зустрічне надання.

І. В. Романська стверджує, що для віндикаційного позову не є вирішальним фактором, чи здійснювалося зустрічне надання, оскільки сама по собі оплатність не має значення для визнання речового права. Натомість факт оплатності виключає можливість кваліфікації правовідносин як безпідставного збагачення. Твердження видається авторці обґрунтованим, однак із суттєвим застереженням: наявність між сторонами договірних зобов'язань унеможливує застосування норм про кондикцію, оскільки у таких випадках підлягають застосуванню правила, що регулюють виконання або припинення зобов'язань, а не відновлення порушеного майнового стану поза межами зобов'язального правовідношення [149, с. 283; 152, с. 82]. Погоджуватися з даним твердженням також треба з застереженням, оскільки у

випадку віндикації та кондикції цей критерій недоречний. Як зазначалось у підрозділі 3.1, кондикційна вимога може висуватися і при наявності договірною зобов'язання, але ключовим тут є саме межі договірною зобов'язання. Відповідно до Постанови від 29.01.2025 р. у справі № 910/715/24, КГС ВС зазначає: «...сторони виконали свої зобов'язання за договором, однак ТОВ «Юнайтед Енерджі» сплатило більшу суму, ніж це передбачено домовленістю сторін. Суди дійшли обґрунтованого висновку про задоволення позову та стягнення з ПАТ «Укрнафта» 9 669 209,26 грн на підставі ст. 1212 ЦК України» [110].

Таким чином, оплатність як критерій розмежування віндикації та кондикції не є універсальним і не повинен вважатися вирішальним фактором при диференціації способів захисту майнових прав. Наявність оплатного правочину не виключає можливості заявлення кондикційної вимоги, якщо набуття майна спричинене виходом за межі договірною зобов'язання або відбулося за відсутності належної правової підстави. Відповідно, ключовим є не сам факт оплатності, а правова обґрунтованість та межі виконання договірною зобов'язання між суб'єктами господарювання.

У п. 24 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України від 07.02.2014 р. визначено, що відповідач має право доводити добросовісність набуття майна шляхом надання доказів оплатного набуття майна, проте суд, розглядаючи позов власника про повернення майна, переданого як внесок до статутного капіталу господарського товариства, повинен враховувати, що отримання майна в такий спосіб є відплатним. Особа, яка робить внесок, набуває статусу учасника цього товариства. Проте сам факт відплатності не є достатнім для визнання набувача добросовісним [132].

На підставі вивчення матеріалів судової практики можна стверджувати, що кондикційний позов застосовується як додатковий до віндикаційного у випадках, коли певні вимоги титульного володільця майна не охоплені нормативним регулюванням базового способу захисту права [115].

Тобто, кондикцію можна застосовувати до вимог про витребування майна із чужого незаконного володіння у тому випадку, коли недостатньо підстав для

подання віндикаційного позову. Прикладами таких ситуацій є: пошкодження майна, що виникло внаслідок незаконного володіння суб'єктом господарювання; пошкодження майна, що призвело до втрати його індивідуального характеру або зниження споживчої вартості.

Н. В. Бережняк також зауважує, що кондикційні вимоги можуть бути застосовані субсидіарно до віндикаційних у разі, коли власник втраченого майна пред'являє вимогу не лише про повернення самої речі, а й щодо інших об'єктів права власності, які були створені, добуті або отримані з неї під час володіння набувачем цією річчю і мають з нею тісний майновий чи функціональний зв'язок [8, с. 119].

Згідно з ст. 387–388 ЦК України власник має право вимагати повернення свого майна від особи, яка незаконно заволоділа ним. У випадках, коли майно придбане у добросовісного набувача за оплатним договором, але цей набувач не мав права відчужувати його, власник також має право на витребування майна у визначених випадках, таких як втрата майна або його вибуття з володіння власника без його згоди [185].

У п. 23 Постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав» від 07.02.2014 р. № 5 встановлено: «згідно із положеннями ч. 3 ст. 10 Цивільного процесуального кодексу України та ст. 387 ЦК України особа, яка звернулася з позовом до суду про витребування майна із чужого незаконного володіння, зобов'язана довести своє право власності на активи, що знаходяться у незаконному володінні відповідача. При цьому перебування майна на балансі само по собі не є доказом права власності чи законного володіння» [132].

У Листі Верховного Суду України «Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ» від 01.07.2013 р. суд визначив: «під час розгляду спору про витребування свого майна власником з чужого незаконного володіння потрібно врахувати те, що позивачем за зазначеним позовом може бути лише власник майна (юридична особа, фізична особа, держава та територіальна громада в особі уповноважених органів державної влади), який в момент подання позову не володіє цим майном, а також особа, яка хоч і не є

власником, але має майно, у володінні за законом чи договором» [1].

Серед умов звернення з віндикаційною вимогою можна виділити такі:

- 1) позивач є власником майна або титульним володільцем (орендарем, суб'єктом права особистого безоплатного володіння і користування державним чи комунальним майном; 2) майно знаходиться у фактичному володінні відповідача, тобто відповідач фактично володіє цим майном, хоча не має на це законних підстав; 3) між позивачем та відповідачем відсутні договірні відносини щодо спірного майна; якщо ж між сторонами є чинний договір, на підставі якого відповідач володіє майном, віндикаційний позов не може бути задоволений; 4) відсутній спір щодо належності майна позивачеві на праві власності або іншому титулі [29].

У ситуації, коли відповідач оспорує право власності позивача на майно, віндикаційний позов не є належним способом захисту. При наявності між сторонами договірних відносин, захист порушеного права власності здійснюється за допомогою зобов'язально-правових засобів, передбачених умовами договору та чинним законодавством. Та ж ситуація стосується і кондикційного позову, який виключається у разі врегулювання процесу переходу об'єкта збагачення на підставі договору, з врахування вищезазначеного висновку щодо меж здійснення договірного зобов'язання.

Відповідно до Постанови Вищого господарського суду України від 14.03.2017 р. у справі № 38/5005/5752/2012, суд вказує, що при наявності спору щодо належності майна позивачеві на правах власності або іншому титулі, це є підставою для відмови у задоволенні віндикаційного позову [94].

Таким чином, аналіз співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами про витребування майна власником із чужого незаконного володіння дозволяє зробити висновок, що визначений законодавцем субсидіарний характер кондикції є універсальним критерієм, який відрізняє його від інших способів захисту прав. Субсидіарність сприяє розширенню сфери застосування кондикції в господарсько-правових відносинах та орієнтована на забезпечення більш повного й ефективного захисту порушених прав та законних інтересів суб'єктів господарювання.

Право на звернення з кондикційною вимогою, згідно з ч. 3 ст. 1212 ЦК України, виникає, коли титульний власник втрачає здатність захистити своє право іншим спеціальним способом захисту.

Наявність підстав для витребування майна з чужого незаконного володіння не усуває можливості паралельного застосування положень про безпідставне збагачення, оскільки кожен із зазначених механізмів спрямований на захист порушеного майнового становища, але діє у межах власної предметної та юридичної специфіки [8, с. 120].

Оплатність не є універсальним критерієм для розмежування віндикації та кондикції і не повинна вважатися вирішальним чинником при визначенні природи вимоги. Наявність оплатного правочину не виключає можливості подання кондикційної вимоги, якщо набуття майна відбулося поза межами договірної зобов'язання або без належної правової підстави. Вирішальним чинником є правова обґрунтованість та межі виконання договірних зобов'язань між сторонами.

Таблиця 3.1 узагальнює результати проведеного дослідження щодо співвідношення вимоги про повернення майна, набутого без достатніх правових підстав, із вимогою про витребування майна власником із чужого незаконного володіння

Таблиця 3.1

Порівняльна характеристика віндикаційної та кондикційної вимог

Критерії	Віндикаційна вимога	Кондикційна вимога
1	2	3
Зміст вимоги	Повернення майна, яке незаконно перебуває у володінні іншого суб'єкта господарювання.	Повернення майна без достатньої правової підстави (навіть без його фізичної наявності).
Об'єкт вимоги	Індивідуально визначене майно.	Індивідуально визначене майно або майно, визначене родовими ознаками.
Підстави виникнення права на вимогу	Порушення права власності або іншого речового права на майно. Важливо довести право власності.	Набуття або збереження майна без достатніх правових підстав (відсутність правової підстави). Важливо довести безпідставність.

Можливість застосування	Використовується лише при відсутності договірних відносин між сторонами.	Застосовується за відсутності договірних зобов'язань, однак може використовуватись при наявності договору, якщо одна зі сторін перевищила межі своїх договірних зобов'язань і внаслідок цього збагатила контрагента.
Добросовісність набувача	Визначальний фактор при вирішенні питання щодо можливості застосування віндикації.	Не впливає на можливість пред'явлення вимоги.
Порядок застосування	Пред'являється як самостійна, спеціальна вимога. Потребує встановлення фактів незаконного володіння для відновлення прав власності.	Може використовуватися самостійно, а також для витребування майна, якщо застосування віндикаційної вимоги неможливе через відсутність належних підстав.

3.3 Співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами за договірними зобов'язаннями

Договір розглядається як універсальний механізм регулювання широкого спектра суспільних відносин, які характеризуються динамічністю змісту, характеру та напрямів свого розвитку [73, с. 115]. Господарський договір є ключовим інструментом упорядкування господарсько-договірних відносин та відіграє суттєву роль у правовому забезпеченні функціонування господарської діяльності суспільства в цілому [37, с. 22].

Майнові договори регулює ЦК України (ст. 626–654). Термін «господарський договір» використовується у господарському праві, а тлумачення його змісту – у ст. 180 ГК України [190, с. 198]. Скасування ГК України супроводжується припиненням нормативного закріплення господарського договору. Зазначені зміни є наслідком євроінтеграційних процесів на шляху до гармонізації національного законодавства. Д. Є. Забзалюк зазначає, що з огляду на поглиблення європейської інтеграції та функціонування всеохоплюючої зони вільної торгівлі між Україною та

Європейським Союзом, метою якої є забезпечення безперешкодного руху товарів і послуг, виникає нагальна потреба в гармонізації правових основ, зокрема договірно-правових принципів єдиного економічного простору. Процеси європеїзації договірних прав, а також участь України як асоційованого члена ЄС, набувають особливого значення, оскільки це сприяє не лише інтеграції в єдину економічну зону, але й розвитку ефективних механізмів правового регулювання, що відповідають європейським стандартам [52, с. 27].

Попри відсутність нормативного закріплення, визначення господарського договору зберігає доктринальний характер, а його формулювання варіюються залежно від теоретичних підходів і наукових переконань конкретних представників правової науки [121, с. 212].

Заслуговує на увагу позиція О. А. Беяневич, згідно з якою договір є формою соціальної взаємодії, яка відображає спільний акт учасників та слугує засобом комунікації між суб'єктами. Таке універсальне визначення може розглядатися двояко:

- договір як угода – дво- або багатостороннє волевиявлення, яке стає підставою для виникнення правовідносин, що визнаються юридично значущими;
- договір як зобов'язання – абстрактна модель правовідносин, у межах яких одній стороні, що має право, протистоїть інша, яка має обов'язок щодо певної поведінки [5, с. 27].

Такий підхід в чергове підтверджує ототожнення категорій «договір» та «зобов'язання».

Розглядаючи договір як угоду, О. А. Беяневич наводить таке визначення: «господарський договір є заснованим на згоді сторін і зафіксованим у встановленій законом формі зобов'язанням між суб'єктами господарювання, суб'єктами організаційно-господарських повноважень, негосподарюючими суб'єктами-юридичними особами, змістом якого є взаємні права і обов'язки сторін у галузі господарської діяльності» [5, с. 61–62].

В. М. Малишко та Є. В. Бородін трактують господарський договір як «домовленість, укладену за встановленим змістом та формою, між учасниками

господарських правовідносин, спрямовану на встановлення, зміну чи припинення прав та обов'язків, досягнення конкретної мети та у випадку порушення забезпечується можливістю застосування небажаних наслідків» [73, с. 117].

І. І. Бочкова справедливо зауважує, що «господарські договори – це, як правило, майнові договори, що обслуговують безпосередньо виробництво та господарський (комерційний) обіг» [18, с. 113]. Відповідно головною особливістю господарського договору є те, що він укладається з метою досягнення господарських (комерційних) результатів, зокрема для здійснення виробництва та реалізації продукції на платній основі, виконання робіт із подальшою оплатою їхніх результатів, а також надання платних послуг [18, с. 113].

Визначити співвідношення вимоги про повернення майна внаслідок його набуття без достатніх підстав з вимогами за договірними зобов'язаннями дозволяє підтверджений ustalеною судовою практикою факт, що договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України. На підтвердження цього факту можна навести висновки, викладені в постанові ВП ВС від 26.06.2018 р. у справі № 910/9072/17.

ВП ВС розглянула справу, в якій ПАТ «Укртрансгаз», представлене філією «Управління Укргазтехзв'язок», подало позов до ТОВ «Аквармарін-Глоу» щодо стягнення заборгованості. Позов обґрунтований тим, що в рамках договору підряду ПАТ «Укртрансгаз» сплатило аванс на користь ТОВ «Аквармарін-Глоу», частину якого останнє не використало. Оскільки термін виконання договору, який передбачав виконання відповідачем його обов'язків, вже минув, позивач вважав, що «Аквармарін-Глоу» утримує невикористані кошти без належних підстав. З огляду на це, позивач вимагав їх повернення відповідачем з посиланням на відповідні положення ЦК України.

«Суди попередніх інстанцій відмовили в задоволенні позову, вказавши, що позивач сплатив аванс за дійсно чинного на момент вирішення спору договору, тому застосування ст. 1212 ЦК України є безпідставним. ВП ВС погодилася з цими висновками, враховуючи, що закінчення строку дії договору не є підставою для припинення зобов'язань, оскільки згідно із законом зобов'язання припиняються

виконанням або за іншими підставами, визначеними договором чи законом» [100].

Зазначено: «позивач не пред'явив аргументи щодо того, що відмовився від договору чи що він був розірваний чи визнаний недійсним судовим шляхом. Отже, оскільки між сторонами існують договірні відносини, а кошти, які позивач вимагає стягнути, набуті відповідачем на законних підставах, положення ст. 1212 ЦК України щодо безпідставного збагачення не можуть бути застосовані. У даному випадку договірні відносини виключають можливість застосування зазначених положень ЦК України» [100].

З наведеного судового рішення можна зробити висновок, що якщо позивач в односторонньому порядку не відмовлявся від договору або договір не був розірваний сторонами чи визнаний недійсним у судовому порядку, закінчення строку дії договору не є підставою для припинення зобов'язання, яке залишилося невиконаним.

Після закінчення строку дії договору невикористаний аванс, переданий на виконання такого договору, не може бути витребуваний відповідно до положень ст. 1212 ЦК України як безпідставне збагачення.

КЦС ВС у своїй постанові від 29.07.2019 р. у справі № 756/3966/17 також зазначає: «договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них судом положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України, у тому числі й щодо зобов'язання повернути майно потерпілому» [107].

КЦС ВС розглянув справу за позовом особи (ОСОБА_1) до юридичної особи «Лагода» (ПП «Лагода») щодо стягнення безпідставно набутих коштів та відшкодування моральної шкоди. Позивач отримав стоматологічне лікування від ОСОБА_2, представляючи ПП «Лагода», у період з лютого 2012 року по жовтень 2015 року за суму 159 000 грн. Після лікування виникли проблеми з протезами, на які лікар не відреагував, і позивач звернувся до іншої клініки для обстеження. Згідно з результатами обстеження виявлені порушення у проведенні протезування коронок. Особа (ОСОБА_1) вважала, що оплата за послуги була безпідставною, адже виконані роботи були неякісними. Вона посилалася на ст. 1212 ЦК України та вимагала повернення коштів.

КЦС ВС дійшов висновку, що ст. 1212 ЦК України застосовується лише у

випадках, коли інші способи захисту не можуть усунути безпідставне збагачення. У даній справі вони визнали, що позивач не довів, що отримані кошти незаконно здобуті, оскільки сплачені за надані послуги стоматологічного лікування. Питання якості наданих послуг не вважалось предметом розгляду в рамках ст. 1212 ЦК України [107].

Подібну позицію займав О. П. Подцерковний: «неналежне виконання підрядником умов договору, виявлене після визнання робіт виконаними належним чином та їх прийняття, породжує правові наслідки, встановлені положеннями законодавства, що регулюють зобов'язальні та договірні відносини, зокрема гл. 51 та гл. 61 ЦК України, гл. 24–26 ГК України» [92, с. 151].

Висновок про те, що договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України впливає й з висновків КГС ВС, викладених у Постанові від 12.08.2021 р. у справі № 910/17567/19 [106]. Суд дійшов висновку: «якщо правочин утворює правову підставу для набуття (збереження) майна, ст. 1212 ЦК України можна застосовувати тільки після того, як така правова підстава в установленому порядку скасована, визнана недійсною, змінена, припинена або взагалі відсутня. В цьому правилі є виняток: майно безпідставно набуто у зв'язку із зобов'язанням (правочином), але не відповідно до його умов» [106].

КГС ВС розглянув справу, в якій ТОВ «Луганськгаз Збут» подало позов проти АТ «Укртрансгаз» щодо стягнення збитків, завданих безпідставним стягненням оплати послуг балансування природного газу за грудень 2018 року. Позивач вважав, що відповідач неправомірно визначив негативний баланс газу замовника у грудні 2018 року, не врахувавши торгову операцію з купівлі газу від АТ «Луганськгаз», що призвело до матеріальної шкоди у вигляді безпідставної сплати коштів за балансування» [106].

Суд апеляційної інстанції перекваліфікував справу, визнаючи наявність кондикційних зобов'язань у правовідносинах, оскільки платіж за балансування відбувся поза умовами договору транспортування газу.

КГС ВС, проаналізувавши ст. 1212 ЦК України, визначив: «цей вид

позадовірних зобов'язань виникає при наявності двох умов: набуття особою майна за рахунок іншої особи та відсутність для цього достатніх правових підстав. Майно не може вважатися набутиим чи збереженим без достатніх правових підстав, якщо це відбулося в незаборонений цивільним законодавством спосіб і з метою виникнення цивільних прав та обов'язків. Ст. 1212 ЦК України обмежує застосування інституту безпідставного збагачення у зобов'язальних відносинах, визнаючи його лише у випадках безпідставного набуття майна або його збереження» [106].

КГС ВС підкреслив: «стаття 1212 ЦК може застосовуватися лише тоді, коли правова підстава для набуття майна анульована, визнана недійсною чи відсутня. Виняток становлять випадки, коли майно набуто безпідставно внаслідок порушення умов правочину» [106].

Водночас «з припиненням дії договірних зобов'язань у зв'язку з відмовою замовника від такого договору, платіж, сплачений як аванс, втрачає ознаки авансу та стає майном (грошовими коштами), набутиим без достатньої правової підстави, яке підлягає стягненню за ст. 1212 ЦК України». Зазначене слідує із висновків, викладених у Постанові КГС ВС від 15.02.2019 р. у справі № 910/21154/17 [107].

КГС ВС розглядав спір щодо позову ТОВ «Тейлормейд» до ПП «Торговий дім «Євротрейд»». Позов стосувався стягнення суми попередньої оплати за договором на виготовлення меблів за індивідуальним замовленням. У своїх вимогах ТОВ «Тейлормейд» вказало, що ПП «Євротрейд» порушило угоду та законодавство, не виконавши зобов'язань щодо виготовлення, поставки та монтажу меблів у встановлений строк. Внаслідок цього у відповідача виникла заборгованість перед позивачем у сумі попередньої оплати.

Після касаційного розгляду висновки КГС ВС були наступними: місцеві та апеляційні суди підтвердили, що через невиконання ПП «Євротрейд» зобов'язань, ТОВ «Тейлормейд» звернулося з вимогою щодо виготовлення та монтажу меблів, а також повернення попередньо сплачених 764 550 грн; ТОВ «Тейлормейд» повідомило ПП «Євротрейд» про розірвання договору і звернулося до суду із позовом про повернення передоплати як безпідставно набутого майна.

«Стосовно оплати, згідно з ч. 2 ст. 570 ЦК України, якщо не підтверджено, що сума є завдатком, вона вважається авансом. Однак при розірванні договору цей аванс втрачає ознаки і стає майном, набутим без достатньої правової підстави. Ст. 1212 ЦК України передбачає, що особа, яка безпідставно набула майно, зобов'язана його повернути. Це стосується ситуацій, коли майно отримане за рахунок іншої особи без достатніх підстав, або коли такі підстави згодом відпали. У цьому випадку застосовується ч. 4 ст. 849 ЦК України, яка надає замовнику право односторонньо розірвати договір і звернутися до суду із позовом про повернення передоплати. КГС ВС вирішила застосувати ці положення разом для розгляду спірних правовідносин» [107].

Саме відсутність договірних зобов'язань дозволяє застосування кондикційних вимог. Згідно з висновками КГС ВС «після розірвання договору в судовому порядку сторони такого договору мають право вимагати повернення безпідставно набутого майна за розірваним договором на підставі ст. 1212 ЦК України» [111].

КГС ВС розглянув справу, що виникла між ПАТ «НАК «Надра України» та ТОВ «Іст Юроуп Петролеум». У позові вимагали відшкодування вартості безпідставно набутого майна.

Суди встановили: «між сторонами укладений договір купівлі-продажу частки у праві спільної часткової власності за Договором про спільну діяльність на Сахалінському родовищі» [111]. Після відчуження частки за договором купівлі-продажу, ПАТ «НАК «Надра України» виключено зі складу учасників спільної діяльності. Однак судовим рішенням договір купівлі-продажу розірвано і визнано право власності ПАТ «НАК «Надра України» на частку у розмірі 24 %. Предмет спору полягав у вимозі стягнення коштів, зокрема вартості частки у розмірі 24 %, згідно з положеннями ЦК України.

В ході касаційного розгляду КГС ВС дійшов до висновку: «ст. 1212 ЦК України регулює випадки набуття майна без достатніх правових підстав. Загальна умова цієї статті обмежує застосування інституту безпідставного збагачення у договірних відносинах. Прийняття однією із сторін зобов'язання

щодо майна в порядку виконання договору не розглядається як безпідставне. Таким чином, коли є правова підстава для набуття майна, положення ст. 1212 ЦК України може бути застосовано лише після скасування, визнання недійсності або відсутності такої правової підстави» [111].

Суди попередніх інстанцій вирішили: «договірний характер правовідносин виключає застосування положень ст. 1212 ЦК України» [111]. Однак КГС ВС визнав, що це рішення було невірним, оскільки, факт припинення договірних правовідносин, що означає відпадиння належної правової підстави для подальшого утримання частки у праві спільної часткової власності, підлягає встановленню в межах предмета доказування у справі.

КГС ВС вирішив частково задовольнити касаційну скаргу ПАТ «НАК «Надра України»», скасувати судові рішення та передати справу на новий розгляд до суду першої інстанції.

Правова позиція КГС ВС ґрунтувалась на тому що, у зв'язку з припиненням дії договору правова підстава для набуття у власність частки в праві спільної часткової власності на майно відпала. Відтак у ПАТ «НАК «Надра України» виникло право на витребування безпідставно набутого майна відповідно до положень ч. 1 ст. 1212 ЦК України.

Розглядаючи ситуації, в яких правова підстава набуття майна може відпасти згодом, особливого значення набувають обставини повномасштабної збройної агресії рф проти України. Враховуючи, що велика кількість суб'єктів господарювання змушена припинити господарську діяльність на період ведення бойових дій, актуальним є питання щодо правових наслідків стягнення забезпечення виконання зобов'язання з виконавця та підстави застосування положень гл. 83 ЦК України у разі визнання зобов'язання виконаним у повному обсязі.

У своїй постанові від 04.11.2024 р. у справі № 910/19593/23 Північний апеляційний господарський суд розглянув справу, в якій позивач надав відповідачу банківську гарантію на суму 2 311 200 грн для забезпечення виконання зобов'язань за договором підряду. Роботи не були виконані у строк через обставини непереборної сили – збройну агресію рф проти України, введення

воєнного стану, ракетні обстріли та повітряні тривоги. Зазначені обставини підтверджено сертифікатом ТПП, а строки договору неодноразово продовжувались додатковими угодами. Попри це, відповідач ініціював виплату гарантії, яку банк здійснив у повному обсязі. Позивач повернув зазначену суму банку, проте вважає, що роботи виконані в повному обсязі, а гарантійний платіж отримано без достатніх підстав [118].

З урахуванням продовження строку дії договору, зобов'язання за договором мали б бути виконанні 14.11.2023 р., а роботи за договором у повному обсязі прийняті відповідачем 29.09.2023 р., суд дійшов висновку, що позивачем здійснено належне виконання зобов'язань за укладеним між сторонами договором. Отже, за відсутності порушення основного зобов'язання з боку принципала, у бенефіціара відпадає правова підстава для звернення до гаранта щодо виплати суми банківської гарантії. У такому випадку отримані кошти підлягають поверненню принципалу як безпідставно набуті відповідно до ст. 1212 ЦК України [118].

Загалом можна стверджувати, що у випадку укладення договору між господарюючими суб'єктами всі спори, що виникають безпосередньо із цих відносин, регулюються спеціальними нормами, що стосуються саме таких договорів. Проте ЦК України розширює область застосування положень про безпідставне збагачення, дозволяючи пред'явлення кондикційної вимоги, зокрема, можливість вимоги компенсації за виконання договору, який визнаний недійсним (п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України) та вимоги щодо повернення виконаного зобов'язання однією із сторін (п. 3 ч. 3 ст. 1212 ЦК України) [152, с. 89; 185].

Перша ситуація пов'язана із недійсністю договору. В правовій науці існують протилежні точки зору щодо застосування кондикційних вимог до наслідків недійсності господарського договору. За однією позицією [151, с. 80] право на реституцію є наслідком недійсності договору. Вимагання повернення неправомірно набутого майна є формою реалізації права реституції [151, с. 80]. Норми про незаконне збагачення можуть застосовуватися тільки після визнання договору недійсним відповідно до спеціальних норм [8, с. 125].

Убачається, що вимога взаємної передачі майна (двосторонній обов'язок) є обґрунтованою з моменту визнання договору недійсним і не може розглядатися як незаконне збагачення. Таким чином, юридичні категорії «визнання господарського зобов'язання недійсним» і «незаконне збагачення» мають абсолютно різну юридичну природу та призначення з точки зору настання юридичних наслідків і не можуть застосовуватися одночасно або доповнювати одна одну. Тому некоректно обговорювати субсидіарність застосування норми про незаконне збагачення.

Більш точним є положення, згідно з яким норми про набуття майна без достатніх підстав можуть застосовуватися суб'єктами господарювання як допоміжні до реституційних вимог за виконання недійсного договору. У цьому випадку вони стосуються лише вимог, що випливають із недійсності договору, повернення виконаного за договором, тобто вимоги про відшкодування. Важливо врахувати, що термін «допоміжні» доцільно замінити терміном «додаткові», оскільки під підпорядкованим застосуванням розуміють застосування спеціальних норм права до випадків, на які не поширюються загальні положення.

Відповідно до Постанови Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 08.08.2023 р. у справі № 29/5005/6381/2011 (922/4508/21) встановлено, що суд першої інстанції, з висновками якого погодився суд апеляційної інстанції, дійшов висновків що зі змісту ч. 1 ст. 216 ЦК України випливає що наслідком визнання правочину недійсним, як загальне правило, є застосування двосторонньої реституції, незалежно від добросовісності сторін. Водночас у випадку, коли майно фактично використовувалося однією зі сторін на підставі договору оренди, така фактична обставина унеможлиблює повне відновлення первісного стану сторін, що є сутністю двосторонньої реституції. Відтак суд дійшов висновку, що визнання такого договору недійсним має здійснюватися не з моменту його укладення, а з моменту постановлення рішення, тобто з припиненням його дії на майбутнє, що відповідає принципу правової визначеності та балансу інтересів сторін [104].

КГС ВС також зазначає, що ні суд першої інстанції, ні апеляційний суд не надали належної правової оцінки доводам позивача щодо застосовності до

спірних правовідносин норм гл. 83 ЦК України, зокрема ст. 1212, на підставі яких обґрунтовувались вимоги про стягнення (повернення) коштів, сплачених за договорами суборенди [104].

З урахуванням системного тлумачення абз. 1 ч. 1 ст. 216 та п. 1 ч. 3 ст. 1212 ЦК України КГС ВС робить такі висновки:

- чинне законодавство не передбачає можливості застосування односторонньої реституції в межах ст. 216 ЦК України;

- правила ст. 216 ЦК України регулюють лише випадки двосторонньої реституції, тобто ситуації, коли кожна зі сторін повертає іншій все отримане за недійсним правочином;

- у випадках, коли лише одна сторона виконала свої зобов'язання за недійсним правочином, механізм повернення отриманого регулюється нормами гл. 83 ЦК України, що встановлює зобов'язання з повернення безпідставно набутого майна [104].

Таким чином, можна зробити висновок, що фактичне користування майном за договором оренди, який згодом визнається недійсним, створює об'єктивні перешкоди для застосування повної двосторонньої реституції між сторонами, оскільки виконання зобов'язань за таким договором має споживчий або невідворотно зворотний характер. В такому разі при виконанні зобов'язання за недійсним правочином однією із сторін, мова йтиме про застосування положень гл. 83 ЦК України. У цьому випадку мова йде про одночасне (взаємне) застосування вимоги про недійсність і правила безпідставного збагачення. Саме з такої точки зору розглядається взаємозв'язок між цими правовими категоріями.

Недійсні договори умовно класифікуємо на ті, при укладенні яких суб'єктивна сторона впливає на характер правових наслідків, пов'язаних із недійсністю договору, і ті, при яких це не відбувається. Загалом наслідки нікчемності договору у формі двосторонньої реституції застосовуються незалежно від наміру сторін. У випадку недійсності договору, яка призводить до неправомірної передачі майна, безпідставне збагачення набувача відбувається завжди, оскільки набування як юридичний факт не залежить від суб'єктивної

сторони правовідносин [8, с. 130]. Виняток становить ст. 228 ЦК України, яка як наслідок встановлює недійсність договору, укладеного з метою, яка завідомо суперечить інтересам держави і суспільства, за наявності наміру в обох сторін, у разі виконання зобов'язання обома сторонами – стягнення в доход держави за рішенням суду всього одержаного ними за зобов'язанням [185].

Якщо суд визнає договір недійсним та укладеним з метою, що завідомо суперечить інтересам суспільства і держави, то при наявності умислу в обох сторін правові наслідки недійсності договору мають конфіскаційний характер і принцип двосторонньої реституції не застосовується до зазначених правовідносин. Таким чином, у потерпілої сторони відсутнє право вимагання повернення своїх майнових активів, а у набувача – обов'язок, що відповідає цьому праву.

На перший погляд, виникає суперечність між положеннями ст. 1212 ЦК України, де зазначено, що норми цієї глави застосовуються незалежно від того, чи стає набуття або збереження майна без достатніх підстав результатом дій набувача, потерпілого, іншої особи чи виникло через пошкодження майна. Такі суперечності в цьому випадку вирішуються за умови застосування спеціальних положень ст. 228 ЦК України, а не загальних положень щодо незаконного збагачення. В іншому випадку пріоритетне застосування норми безпідставного збагачення призведе до зловживання сторонами правом захисту та до порушення основних засад законодавства.

При наявності умислу в діях лише однієї сторони, все, що вона отримала за договором, повинно бути повернуто іншій стороні, а отримана або відшкодована сума, визначена рішенням суду, вважається доходом держави (ч. 3 ст. 228 ЦК України) [185]. У цьому випадку також застосовуються спеціальні положення щодо наслідків розірвання договору.

З точки зору законодавця, отримане винною стороною не є набутих без достатньої правової підстави і підлягає конфіскації на користь держави, тому норми гл. 83 ЦК України не застосовуються до цих правовідносин. Важливо зауважити, що наслідки конфіскації поширюються лише на винну сторону, а отримане нею буде повернуте невинній стороні із застосуванням компенсації

(одностороння реституція).

В усіх випадках вимога про набуття майна без достатніх підстав взаємодіє з вимогою застосування наслідків недійсності договору у формі відшкодування. Тобто у цьому випадку виникає безпідставне збагачення і застосовуються спеціальні положення щодо наслідків визнання договору (зобов'язання) недійсним.

На основі вищезазначеного можна зробити висновок, що порушення договірних зобов'язань зумовлює застосування положень, які регулюють договірні правовідносини, тоді як норми законодавства про незаконне збагачення регламентують набуття майна не при виконанні суб'єктом господарювання зобов'язання, а у зв'язку із зобов'язанням (правочином), тобто у таких випадках виконання, які цілком очевидно виходять за межі змісту договору.

Судова практика виходить з того, що договірний характер правовідносин виключає можливість застосування до них положень ст. 1212 ЦК України. Тільки після того, як підстава набуття майна відпала, а саме: відбулося розірвання договору (визнання договору недійсним, встановлення факту належного виконання зобов'язання (у разі стягнення гарантії виконання)) сторони такого договору мають право в судовому порядку вимагати повернення безпідставно набутого майна.

За підсумками дослідження можна стверджувати, що зобов'язання за своєю юридичною природою є правовідношенням і констатувати, що саме зобов'язання як правовідношення не може бути визнане недійсним у прямому розумінні. Недійсність стосується не самого правовідношення, а правового факту, який слугував підставою для його виникнення. У площині господарських правовідносин такими правовими фактами є, зокрема, договори або адміністративні акти. Саме вони, будучи дефектними (укладеними з порушенням вимог закону), можуть бути визнані недійсними.

З огляду на положення ЦК України, визнання недійсним договору або акту тягне за собою втрату ним юридичної сили, а зобов'язання, що виникло на його підставі, припиняється або трансформується в інше, зокрема у зобов'язання з безпідставного набуття майна. У випадку, коли договір оренди визнається недійсним, але майно фактично використовувалося орендарем, застосування

повної двосторонньої реституції стає неможливим через споживчий та незворотний характер виконаного зобов'язання. За таких умов коли лише одна сторона здійснила виконання зобов'язання належним правовим механізмом врегулювання є застосування положень гл. 83 ЦК України, що регулюють питання повернення безпідставно набутого майна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналіз деяких питань застосування судами законодавства про право власності при розгляді цивільних справ : Лист Верховного Суду України від 01.07.2013 р. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/VSS00069#!> (дата звернення 10.06.2023).
2. Андрійчук Б. І., Тимофєєва Т. С. Господарська правосуб'єктність. *Наукова думка сучасності і майбутнього* : зб. статей учасн. XV всеукр. практ.-пізнав. конф. (м. Дніпро. 27 листоп. – 7 груд. 2017 р.). Дніпро, 2017. С. 53–54.
3. Апаров А. М., Котул В. О. До питання про становлення господарського права в радянський період. *Правова держава*. 2018. № 29. С. 80–84.
4. Бешу С. Правова природа володіння. *Право України*. 2019. № 2. С. 196–206. DOI: <https://doi.org/10.33498/loou-2019-02-196>.
5. Беяневич О. А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти) : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 592 с.
6. Беяневич О. А. Про оборотоздатність права вимоги за грошовим зобов'язанням. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 44–50.
7. Бережняк Н. В. Зміст зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави за Цивільним кодексом України: проблемні питання. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 177–181. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.3.2019.29>.
8. Бережняк Н. В. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави у цивільному праві України : дис. ... д-ра філос. (PhD) : 081. Київ, 2021. 213 с.
9. Бережняк Н. В. Окремі аспекти правових підстав виникнення зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 1. С. 138–142.
10. Бережняк Н. В. Правова сутність поняття зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави. *Держава і право. Серія: «Юридичні науки»*. 2018. Вип. 82. С. 134–145.
11. Берестова І. Безпідставне збагачення і договірні зобов'язання. *Вісник*

прокуратури. 2003. № 5. С. 98–102.

12. Берестова І. Е. Зобов'язання з набуття, збереження майна без достатньої правової підстави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2004. 202 с.

13. Берестова І. Е. Суб'єктивні умови виникнення зобов'язань з безпідставного збагачення. *Вісник Хмельницького інститут регіонального управління та права*. 2002. № 2. С. 207–210.

14. Берестова І. Інститут безпідставного збагачення в країнах континентальної Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Право України*. 2003. № 11. С. 151–153.

15. Бобкова А. Г. Щодо предмету правового регулювання Господарського (економічного, комерційного) кодексу України. *Другі наукові читання пам'яті академіка В. К. Мамутова* (м. Київ, 3 липня 2020 р.) / наук. ред. В. А. Устименко. Київ : НАН України, 2020. С. 29–35.

16. Бобкова А. Г., Захарченко А. М. Види організаційно-господарських відносин. *Право України*. 2019. № 8. С. 65–80. DOI: <https://doi.org/10.33498/loiu-2019-08-065>.

17. Боброва Д. Недоговірні зобов'язання у проекті Цивільного кодексу України. *Українське право*. 1997. № 1. С. 93–100.

18. Бочкова І. І. Концепція, ознаки та значення господарського договору за законодавством України. *Форум права*. 2011. № 2. С. 111–115.

19. Боярчуков М. Щодо посилення захисту прав добросовісного набувача *Юридична газета*. 2025. 15 квіт. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/shchodo-posilennya-zahistu-prav-dobrosovisnogo-nabuvacha.html> (дата звернення: 06.05.2025).

20. Ваганова І. М. Зобов'язання, що виникають із деліктів у римському праві. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2024. № 3 (21). С. 510–521. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3\(21\)-510-521](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2024-3(21)-510-521).

21. Ваштарева Є. А. Поняття збагачення в контексті кондикційного зобов'язання. *Проблеми законності*. 2018. № 141. С. 104–115. DOI: <https://doi.org/10.21564/2414-990x.141.128690>.

22. Ваштарева Є. Кондикція: германська модель. *Jurnalul juridic național: Teorie & Practică*. 2018. № 4, ч. 1. С. 78–81.
23. Верховна Рада України прийняла за основу законопроект щодо посилення захисту прав добросовісного набувача. 20.11.2024 р. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/255767.html> (дата звернення: 13.04.2025).
24. Відшкодування моральної шкоди : Лист Міністерства юстиції України від 13.05.2004 р. № 35-13/707. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_797323-04#Text (дата звернення: 30.09.2021).
25. Віхров О. П. Окремі питання класифікації господарських зобов'язань. *Економіко-правові дослідження у XXI столітті: загальні проблеми господарського права на сучасному етапі розвитку суспільства (до 20-річчя Інституту економіко-правових досліджень НАН України)* : матеріали X міжнар. наук.-практ. інтернет-конф. (м. Донецьк, 21–30 вересня 2012 р.). Донецьк, 2013. С. 29–35.
26. Віхров О. П. Організаційно-господарські правовідносини : автореф. дис. д-ра юрид. наук : 12.00.04. Донецьк, 2009. 35 с.
27. Віхров О. П., Віхров С. О. Про систематизацію господарських зобов'язань. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2017. № 3. С. 54–57.
28. Віхров С. О. Загальні та галузеві кваліфікаційні ознаки господарського зобов'язання. *Університетські наукові записки*. 2016. № 2. С. 122–131.
29. Власов Ю. Віндикаційний та негаторний позови. Визнання права власності. *Практика Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Vlasov_vind_negat_pozov.pdf (дата звернення 20.04.2023).
30. Гончаренко В. В. Квазіделікти у праві Давнього Риму. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 136. С. 21–31. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/16388/1/Pr_zak136.pdf (дата звернення 22.04.2022).
31. Гончаров І. М. Особливості застосування кондикційної вимоги у деліктних правовідносинах. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 2. С. 27–32.

32. Гончаров І. М. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського союзу) : дис ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 212 с.

33. Гончаров І. М. Цивільно-правові зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного збагачення (порівняльно-правове дослідження за законодавством України та країн Європейського Союзу) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2016. 19 с.

34. Господарський кодекс України. № 436-IV.2003. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15/conv#n1450> (дата звернення: 14.12.2024).

35. Гриняк А. Б. Порівняльний аналіз загальних положень про зобов'язання за Цивільним та Господарським кодексами України. *Цивільне право і процес: витоки, здобутки та перспективи розвитку* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 18–19 груд. 2020 р.). Київ, 2020. С. 89–92.

36. Гужва А. М. Негативні зобов'язання за римським приватним правом. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Право*. 2024. Вип. 83. № 1. С. 192–199. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.83.1.28>.

37. Давидова І. В. До питання про засади тлумачення змісту господарського договору. *Часопис цивілістики*. 2017. Вип. 23. С. 22–25.

38. Дайджест судової практики Верховного Суду у справах, пов'язаних із поверненням майна, набутого або збереженого без достатньої правової підстави (стаття 1212 ЦК України). Рішення, внесені до ЄДРСР, за січень 2018 року – листопад 2022 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/ogliady/Daidgest_maino_st1212.pdf (дата звернення: 11.03.2023).

39. Деменко С. О. Зобов'язання у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2020. 20 с.

40. Деменко С. О. Інститут зобов'язань з безпідставного збагачення у праві європейських країн. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2019. № 58. С. 112–118. DOI: <https://doi.org/10.32782/2307-3322.58-1.24>.

41. Деменко С. О. Підстави виникнення зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави. *Європейський політико-правовий дискурс*. 2019. Т. 6. Вип. 5. С. 182–186.

42. Деменко С. О. Суб'єктно-об'єктний склад зобов'язань у зв'язку з набуттям, збереженням майна без достатньої правової підстави. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 3. С. 181–187. DOI: 10.36695/2219-5521.3.2019.30.

43. Деменко С. Розвиток правового регулювання зобов'язань із набуття, збереження майна без достатньої правової підстави в радянську добу. *JURNALUL Juridic Național: Teorie Și Practică*. 2019. № 5(39). С. 90–94.

44. Дерев'янюк Б. В. Зобов'язальне право : навч.-метод. посібник. Ч. I. Суми : УАБС, 2015. 106 с.

45. Дерев'янюк Б. В. Методичні рекомендації до вивчення курсу «Зобов'язальне право» (для магістрантів спеціальності «Правознавство» усіх форм навчання). Суми : УАБС НБУ, 2015. 46 с.

46. Дерев'янюк Б. В. Про невинуватену недооцінку господарсько-правового регулювання відносин у сфері економіки. *Актуальні проблеми господарського права і господарського процесу* : матеріали круглого столу (м. Київ, 9 листоп. 2018 р.). Київ, 2018. С. 49–52.

47. Дерев'янюк Б. В., Туркот О. А., Прилуцька А. В. Захист прав суб'єктів господарювання : навч. посіб. / за ред. Б. В. Дерев'янюка; 3-є вид., переробл. і доповн. Кам'янець-Подільський : ТОВ «Друк-Сервіс», 2022. 196 с.

48. Дончик М. П., Коваль І. Ф. Щодо поняття і складу збитків. *Вісник студентського наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса*. 2018. Т. 1. С. 31–36.

49. Єрмоєнко Г. В. Порівняльна характеристика деліктів з інститутом набуття, збереження майна без достатньої правової підстави (безпідставне збагачення) та іншими зобов'язаннями по захисту цивільних прав. *Вісник Хмельницького*

інституту регіонального управління та права. 2002. № 2. С. 198–200.

50. Єфименко І. В. Види кондикційних зобов'язань. *Проблеми законності.* 2011. Вип. 113. С. 205–212.

51. Жегулін Ю. Новий погляд на делікт. Теоретичні та практичні проблеми інституту деліктної відповідальності. *Юридичний вісник.* 2021. № 5. С. 84–92. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2250>.

52. Забзалюк Д. Є. Місце договору у механізмі регулювання господарських правовідносин: компаративістський вимір. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2025. № 1. С. 24–30. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.01.2>.

53. Загородній С. А. Правові підстави виникнення кондикційних зобов'язань. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2011. № 4. С. 45–51.

54. Заморська Л. І. Інститут права як вираження правової нормативності та його властивості. *Правове життя сучасної України* : матеріали Міжнар. наук. конф. проф.-викл. та аспірант. складу (м. Одеса, 16-17 трав. 2013 р.). Одеса, 2013. Т. 1. С. 79–81.

55. Зауваження до проекту Закону України про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача. Апарат Верховної Ради України. Головне юридичне управління. № 12089 від 03.10.2024 р. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFilezip/2783741> (дата звернення: 01.05.2025).

56. Ігнатенко В. М. Квазі-інститут недоговірних зобов'язань з односторонніх правомірних дій. *Теорія і практика правознавства.* 2018. Вип. 2(14). DOI: 10.21564/2225-6555.2018.14.143534.

57. Іліопол І. М. Відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки: цивільно-правовий аспект. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. № 2. С. 146–150. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-2/32>.

58. Ільченко Г. О. Наукова дискусія «Законопроект № 12089: нові реалії для (не)добросовісного набувача». 2025. URL: <https://knute.edu.ua/blog/read/?pid=49424&uk> (дата звернення: 06.05.2025).

59. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підручник. Київ :

«МП Леся», 2014. 240 с.

60. Карнаух Б. П. Безпідставне збагачення у праві Давнього Риму. *Проблеми законності*. 2017. Вип. 138. С. 17–28. DOI: 10.21564/2414-990x.138.108137.

61. Ківалова Т. С. Зобов'язання відшкодування шкоди за цивільним законодавством України: теоретичні проблеми : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2008. 36 с.

62. Коваль В. М. Організаційно-господарські відносини і зобов'язання. *Economics and Law*. 2011. № 3(31). С. 59–62.

63. Колдоба М. Захист добросовісного набувача: як новий закон допоможе власникам зберегти законно придбану нерухомість. *Юридична газета*. 02.05.2025. URL: <https://jur-gazeta.com/dumka-eksperta/zahist-dobrosovisnogo-nabuvacha-yak-noviy-zakon-dopomozhe-vlasnikam-zberegiti-zakonno-pridbanu-neruho.html> (дата звернення: 06.05.2025).

64. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

65. Коршун А. В. Pacta legitima в римському приватному праві. *Римське право як підґрунтя сучасного права Європи* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 27 трав. 2016 р.). Одеса, 2016. С. 130-132.

66. Котляр О. І., Ковальова М. В. Порівняльно-правовий аналіз поняття необґрунтованого збагачення у зарубіжних правових системах. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2022. № 74. С. 167–171. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.74.61>.

67. Кравчук М. В. Проблеми теорії держави і права (опорні конспекти) : навч. посіб. 3-тє вид., змін. й допов. Тернопіль : Економічна думка, 2016. 420 с.

68. Левицька Н. О. Міжгалузеві нормативно-правові інститути: деякі теоретичні питання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. № 14(1). С. 22–24.

69. Ляшенко О. В. Обмеження відповідальності по договору поруки за римським правом. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*. 2015. Вип. 39. С. 141–151.

70. Майданник Н. Натуральні зобов'язання в приватному праві Стародавнього Риму. *Про українське право. Рецепція римського права* : зб. наук. пр / за ред. І. Безклубого. 2015. Число ІХ. С. 87–93.

71. Майкут Х. В., Андрусів У. Б. Кондикційні зобов'язання як універсальний спосіб захисту речових прав. *Наука і техніка сьогодення*. 2023. № 8(22). С. 26–36. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-8\(22\)-26-36](https://doi.org/10.52058/2786-6025-2023-8(22)-26-36).

72. Макарчук В. С. Основи римського приватного права: навч. посіб. 2-ге вид., доп. Київ : Атіка, 2003. 256 с.

73. Малишко В. М., Бородін Є. В. Поняття господарського договору: доктринальний аспект. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2014. № 2. С. 115–118.

74. Манько Д. Г. Міжгалузевість, комплексність, інтегративність як характеристики сучасного права. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. Т. 4. С. 8–12. DOI: <https://doi.org/10.32782/3922112>.

75. Ментух Н. Ф. Поняття господарської правосуб'єктності. *Адвокат*. 2011. № 2. С. 39–41.

76. Митний кодекс України від 13.03.2012 р. № 4495-VI. Відомості Верховної Ради України. 2012. № 44–45. № 46–47. № 48. Ст.552.

77. Митрофанов І. І., Гайкова Т. В. Шкода та збитки: співвідношення понять. *Вісник КрНУ імені Михайла Остроградського*. 2012. Вип. 3(74). С. 196–200.

78. Мица Ю. В. Науковий висновок в аспекті обставин господарської справи № 910/5880/21. ВП ВС. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_910_4518_16_3.pdf (дата звернення: 22.04.2025).

79. Науково-практичний коментар Господарського кодексу України / за заг. ред. В. К. Мамутова. Київ: Юрінком Інтер, 2004. 441 с.

80. Некіт К. Г. Кондикційні зобов'язання за цивільним законодавством України та проектом загальної довідкової системи (DCFR): порівняльно-правовий аналіз. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 60–67.

81. Нижний А. В., Ходаківський М. П., Юровська Г. В. Визнання правочинів недійсними: основи теорії та судова практика : посіб. для суддів / за ред. А. В. Нижного. Київ : Алерта, 2020. 234 с.

82. Окрема думка судді ВП ВС Банаська О. О. щодо постанови ВП ВС від 25.09.2024 р. у справі № 201/9127/21 (провадження № 14-33цс24). URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/122679712> (дата звернення: 06.05.2025).

83. Окрема думка суддів ВС Губенко Н. М., Кондратової І. Д., Студенця В. І. щодо постанови Палати КГС ВС з корпоративних спорів від 03.02.2025 р. у справі № 910/8714/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/125342815> (дата звернення: 10.04.2025).

84. Олійник Л. До питання семантичного аналізу терміну «моральна шкода суб'єкта господарювання». *Юридичний вісник*. 2021. № 5. С. 130–138. DOI: <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i5.2256>.

85. Орач Є. М., Тищик Б. Й. Основи римського приватного права : курс лекцій. Київ : Юрінком Інтер, 2000. 272 с.

86. Основи римського приватного права : конспект лекцій. Дніпро : Навчально-науковий інститут гуманітарних і соціальних наук. 2020. 144 с.

87. Основи цивільного законодавства Союзу РСР і республік: Закон від 31.05.1991 р. № 2211–І. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/155485__690542 (дата звернення 10.06.2020).

88. Остапенко Ю. І. Основні історичні етапи становлення радянського господарського права. *Економічна теорія та право*. 2015. № 2. С. 142–153.

89. Підопригора О. А., Харитонов Є. О. Римське право : підручник. 2-ге вид. Київ : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

90. Побіянська Н. Б., Хатнюк Н. С. Правові підстави визнання господарського зобов'язання недійсним як спосіб захисту прав та охоронюваних інтересів суб'єктів господарювання : монографія / за заг. ред. Н. С. Хатнюк. Київ: «Видавництво Людмила», 2020. 168 с.

91. Подцерковний О. П. Грошові зобов'язання господарського характеру: проблеми теорії і практики : монографія. Київ : Юстініан, 2006. 424 с.

92. Подцерковний О. П. Універсалізація поняття зобов'язання як фактор розвитку галузей права. *Наукові праці Одеської національної юридичної академії*. 2009. Т. 8. С. 192–201.

93. Подцерковний О. П., Олюха В. Г. Про застосування інституту безпідставного збагачення при розрахунках у підрядних відносинах. *Вісник господарського судочинства*. 2013. № 3. С. 147–153.

94. Постанова Вищого господарського суду України від 14.03.2017 р. у справі № 38/5005/5752/2012 URL: https://protocol.ua/ru/postanova_vgsu_vid_14_03_2017_roku_u_spravi_38_5005_5752_2012/(дата звернення 13.08.2023).

95. Постанова ВП ВС від 08.08.2023 р. у справі № 910/5880/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/113176434>. (дата звернення 23.10.2023)

96. Постанова ВП ВС від 20.09.2018 р. у справі № 925/230/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/77848741> (дата звернення: 09.09.2023).

97. Постанова ВП ВС від 20.11.2018 р. у справі № 922/3412/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/78297802> (дата звернення: 09.09.2023).

98. Постанова ВП ВС від 23.05.2018 р. у справі № 629/4628/16-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/75296547> (дата звернення: 09.09.2023).

99. Постанова ВП ВС від 25.09.2024 р. у справі № 201/9127/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/122434169> (дата звернення: 29.04.2025).

100. Постанова ВП ВС від 26.06.2018 р. у справі № 910/9072/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/75265948>. (дата звернення: 09.09.2023).

101. Постанова Дніпровського апеляційного суду від 10 червня 2021 р. у справі № 216/4956/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97558276> (дата звернення 13.06.2022).

102. Постанова КГС ВС від 01.10.2024 р. у справі № 916/3575/23. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/122021322> (дата звернення: 04.04.2025).

103. Постанова КГС ВС від 05.03.2020 р. у справі № 910/9665/17. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/88149746>. (дата звернення 13.06.2022).

104. Постанова КГС ВС від 08.08.2023 р. у справі № 29/5005/6381/2011 (922/4508/21). URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/112845580> (дата звернення: 03.05.2025).

105. Постанова КГС ВС від 11.01.2022 р. у справі № 911/117/21. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=102761824&red=1000033b4ee8f8969d7e0bf140d833f378edbf&d=5> (дата звернення: 01.11.2023).

106. Постанова КГС ВС від 12.08.2021 р. у справі № 910/17567/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/98987613> (дата звернення 26.09.2023).

107. Постанова КГС ВС від 15.02.2019 р. у справі № 910/21154/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/79867386> (дата звернення 26.09.2023).

108. Постанова КГС ВС від 20.10.2020 р. у справі № 910/13503/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/92317530> (дата звернення 13.06.2020).

109. Постанова КГС ВС від 22.02.2022 р. у справі № 905/1234/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/103836920> (дата звернення: 04.04.2025).

110. Постанова КГС ВС від 29.01.2025 р. у справі № 910/715/24. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/125224546> (дата звернення 06.05.2025).

111. Постанова КГС ВС від 6.02.2020 р. у справі № 910/13271/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/87426717>. (дата звернення 26.09.2023).

112. Постанова КГС ВС від 8.09.2021 р. у справі № 210/6498/20. URL: <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=99648103&red=1000038ca7d43da916c09cd0576cad94616b35&d=5> (дата звернення: 01.11.2023).

113. Постанова КЦС ВС від 05.04.2023 р. у справі № 357/8975/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/110147224> (дата звернення: 09.09.2023).

114. Постанова КЦС ВС від 22.02.2022 р. у справі № 672/362/20. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/104123140> (дата звернення: 06.05.2025).

115. Постанова КЦС ВС від 23.01.2019 р. у справі № 752/9870/15-ц. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/79684486> (дата звернення: 09.09.2023).

116. Постанова Палати КГС ВС з корпоративних спорів від 03.02.2025 р. у справі № 910/8714/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/125060495> (дата звернення: 10.04.2025).

117. Постанова Палати КГС ВС з корпоративних спорів від 15.06.2022 р. у справі № 905/671/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104987465> (дата звернення: 07.05.2025).

118. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 04.11.2024 р. у справі № 910/19593/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123079450> (дата звернення: 04.05.2025).

119. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 21.04.2022 р. у справі № 911/1962/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/104043903> (дата звернення: 09.09.2023).

120. Постанова Полтавського апеляційного суду від 07.06.2021 р. у справі № 524/3097/17. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97472866> (дата звернення 22.03.2023).

121. Пригара Л. І., Ступник Я. В. Господарський договір як правова форма господарських зв'язків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2012. Вип. 19. Т. 2. С. 211–215.

122. Про внесення змін до Митного кодексу України щодо імплементації деяких положень Митного кодексу Європейського Союзу : Закон України від 11.04.2024 р. № 3926-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3926-20#Text> (дата звернення: 14.04.2025).

123. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача : Пояснювальна записка до проекту Закону України. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/2551562> (дата звернення: 16.04.2025).

124. Про внесення змін до Цивільного кодексу України щодо посилення захисту прав добросовісного набувача : Закон України від 20.03.2024 р. № 4292-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4292-20#n9> (дата звернення: 29.04.2025).

125. Про господарські товариства: Закон України від 19 вересня 1991 року № 3480-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text> (дата звернення: 12.01.2024).

126. Про деякі питання практики застосування законодавства про відповідальність за порушення грошових зобов'язань : Постанова пленуму Вищого господарського суду України від 17.12.2013 р. № 14. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014600-13#Text> (дата звернення 27.11.2023).

127. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу : Указ Президента України від 11.06.1998 р. № 615/98. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text> (дата звернення: 27.04.2025).

128. Про захист економічної конкуренції : Закон України від 11.01.2001 р. № 2210-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2210-14/conv#n40> (дата звернення: 18.04.2025).

129. Про міжнародне приватне право : Закон України від 23 червня 2005 року № 2709-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2005. № 32 ст. 422.

130. Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб : Закон України від 09.01.2025 р. № 4196-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4196-20#Text> (дата звернення: 27.04.2025).

131. Про право, що підлягає застосуванню до позадоговірних зобов'язань («Рим II») : Регламент (ЄС) № 864/2007 Європейського Парламенту та Ради від 11.07.2007 р. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/UK/TXT/?uri=CELEX%3A32007R0864> (дата звернення: 22.04.2024).

132. Про судову практику в справах про захист права власності та інших речових прав : Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ від 07.02.2014 р. № 5. URL.: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005740-14#Text> (дата звернення 12..03.2024).

133. Про судову практику в справах про корисливі злочини проти приватної власності : Постанова Пленуму ВСУ від 29.12.1994 р. № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_215800-94#Text (дата звернення:

09.11.2023).

134. Про ціни і ціноутворення : Закон України від 21 червня 2012 року № 5007-17. *Відомості Верховної Ради*. 2013. № 19-20. ст. 190.

135. Пучкова Г. В. Види та зміст зобов'язань, що виникали внаслідок безпідставного збагачення у класичному римському праві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. Вип. 33. С. 185- 192.

136. Пучкова Г. В. Зобов'язання, що виникають внаслідок безпідставного набуття або збереження майна за римським приватним правом, та їх рецепція у цивільному законодавстві України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2007. 198 с.

137. Рішення Артемівського міськрайонного суду Донецької області від 01.06.2021 р. у справі № 219/2183/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/97327329> (дата звернення 10.03.2022).

138. Рішення Господарського суду Донецької області від 04.07.2023 р. у справі № 905/2204/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/112201362> (дата звернення: 20.01.2024).

139. Рішення Господарського суду Донецької області від 11.04.2019 р. у справі № 905/159/19. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/81172826> (дата звернення: 19.12.2023).

140. Рішення Господарського суду Київської області від 25.06.2018 р. у справі № 911/884/18. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/75012635> (дата звернення 09.09.2023).

141. Рішення Господарського суду м. Києва від 05.10.2022 у справі № 910/6811/22. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/106607680> (дата звернення: 09.09.2023).

142. Рішення Господарського суду м. Києва від 22.02.2018 р. у справі № 910/16249/17. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/72490774> (дата звернення: 15.04.2025).

143. Рішення Господарського суду Миколаївської області від 17.01.2022 р. у справі № 915/1479/21. URL: <https://reustr.court.gov.ua/Review/102797240> (дата

звернення: 23.11.2023).

144. Рішення Дергачівського районного суду Харківської області від 09.01.2024 р. у справі № 619/3383/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116224859> (дата звернення 29.04.2024).

145. Рішення Дніпровського апеляційного суду від 31.05.2021 р. у справі № 209/1901/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97281424> (дата звернення 25.12.2022).

146. Рішення Жовтоводського міського суду Дніпропетровської області від 04.06.2021 р. у справі №176/722/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97414984> (дата звернення 20.12.2022).

147. Рішення Коростенського міськрайонного суду Житомирської області від 04.06.2021 р. у справі № 279/1891/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97443386> (дата звернення 11.12.2022).

148. Романенко О. Що зміниться із скасуванням Господарського кодексу України? URL: https://protocol.ua/ua/shcho_zminitsya_iz_skasuvannyam_gospodarskogo_kodeksu_ukraini/ (дата звернення: 27.04.2025).

149. Романська І. В. До питання про співвідношення кондикції та віндикації. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 2. С. 281–285. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.2.2020.53>.

150. Романська І. В. До питання про суб'єкти та об'єкти кондикційних зобов'язань. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2022. № 60. С. 47–51. DOI: <https://doi.org/10.32841/2307-1745.2022.60.11>.

151. Романська І. В. Співвідношення та розмежування категорій «реституція» й «кондикція». *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 6. С. 79–81. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-6/20>.

152. Романська І. В. Цивільно-правове регулювання кондикційних зобов'язань в Україні: дис. ... д-ра філос. наук : 081. Львів, 2023. 210 с.

153. Романюк Я. М., Майстренко Л. О. Реституція, віндикація, кондикція, відшкодування шкоди: окремі аспекти співвідношення та розмежування. *Вісник*

Верховного Суду України. 2014. № 10(170). С. 22–31.

154. Ромовська З. Українське цивільне право: загальна частина. Академічний курс : підручник. Київ : Атіка, 2005. 560 с.

155. Савельєва М. О., Бондаренко К. С. Деякі аспекти поняття зобов'язання у цивільному праві. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2017. № 1. С. 155–161.

156. Саксонов В. Поняття зобов'язання цивільно-правового характеру і його співвідношення з іншими категоріями в юридичній доктрині та законодавстві України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2021. Спец. вип. № 2(115). С. 696–701. DOI: 10.31733/2078-3566-2021-6-696-701.

157. Серєбряк С. В. Реформування господарського законодавства в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми права: теорія і практика*. 2024. № 1 (47). С. 305–321. DOI: <https://doi.org/10.33216/2218-5461/2024-47-1-305-321>.

158. Сінянський К. П. Зобов'язання як теоретико-правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 39, Т. 2. С. 25–31.

159. Слома В. М. Поняття зобов'язання у цивільному праві. *Юридичний вісник. Повітряне і космічне право*. 2016. № 1. С. 123–128.

160. Смолин Г. В., Туркот О. А., Хомко Л. В. Господарське право України. Загальна частина : підручник / за заг. ред. Г. В. Смолина. Львів : ЛьвДУВС, 2017. 484 с.

161. Солод І. В. Самозахист суб'єктом господарювання своїх прав та інтересів. *Актуальні проблеми держави і права*. 2015. Вип. 75. С. 378–384.

162. Таш'ян Р. І. Недійсність правочинів у цивільному праві України : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2024. 371 с.

163. Тимошенко М. О. Позадоговірні форми взаємодії закладів вищої освіти з іншими суб'єктами господарювання. *Правові новели*. 2019. Вип. № 7, Т. 3. С. 70–77.

164. Ткаченко О. В., Чучвага К. П. Проблематика визначення правової природи зобов'язання в парадигмі загального вчення про зобов'язальні

правовідносини. *European Perspectives*. 2023. № 2. С. 101–108.
DOI: <https://doi.org/10.32782/EP.2023.2.17>.

165. Ткачук А. В. Безпідставне набуття майна суб'єктом господарювання внаслідок порушення законодавства про захист економічної конкуренції (спотворення результатів торгів, аукціонів, конкурсів, тендерів). *Історико-правовий часопис*. 2023. № 2(21). С. 81–85. DOI: <https://doi.org/10.32782/2409-4544/2023-2/11>.

166. Ткачук А. В. Визначення елементів набуття майна без достатніх підстав: порівняльний аналіз. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2024. Т. 35(74), № 3. С. 76–81. DOI: <https://doi.org/10.32782/TNU-2707-0581/2024.3/12>.

167. Ткачук А. В. Відшкодування вартості майна набутого суб'єктом господарювання без достатніх підстав. *Актуальні питання в сучасній науці. Серія «Право»*. 2025. № 6(36). С. 753–763. DOI: [https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6\(36\)-753-763](https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-6(36)-753-763).

168. Ткачук А. В. Грошові кошти у зобов'язаннях із безпідставного збагачення. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. 2022. № 1. С. 89–94. DOI: <https://doi.org/10.32782/392248>.

169. Ткачук А. В. До питання зобов'язань при набутті майна суб'єктом господарювання без достатніх підстав. *Juris Europensis Scientia*. 2025. Вип. 1. С. 28–30. DOI: <https://doi.org/10.32782/chern.v1.2025.6>

170. Ткачук А. В. Історичний аспект набуття майна без достатніх правових підстав. *Часопис цивілістики*. 2023. Вип. 51. С. 29–33. DOI: <https://doi.org/10.32782/chc.v051.2023.5>.

171. Ткачук А. В. Підходи до розуміння самозахисту як способу захисту цивільних прав. *Нове українське право*. 2022. Вип. 2. С. 264–269. DOI: <https://doi.org/10.51989/NUL.2022.2.36>.

172. Ткачук А. Фактичний склад зобов'язань із безпідставного збагачення. *Knowledge, Education, Law, Management*. 2021. № 8(44). Vol. 2. P. 107–111. DOI: <https://doi.org/10.51647/kelm.2021.8.2.17>.

173. Ткачук Ю. Господарські зобов'язання та господарські договори. *Соціально-відповідальне суспільство: український та європейський контекст розвитку*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Мелітополь, 10 груд. 2021 р.) Мелітополь, 2021. С. 150–152.

174. Токар Б. М. Виникнення ідеї гарантії як способу забезпечення зобов'язань у римському приватному праві. *Наукові праці МАУП*. 2008. Вип. 1(17). С. 293–296.

175. Трощенко І. О. Уніфікація колізійних норм у сфері недоговірних зобов'язань в Європейському Союзі та законодавство України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2019. 22 с.

176. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони : Угода від 27.06.2014 р. № 984_011. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення: 27.03.2025).

177. Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами : Угода від 14.06.1994 р. № 998_012. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_012#Text (дата звернення: 27.04.2025).

178. Ухвала ВП ВС від 09.02.2023 р. у справі № 369/6092/20. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109046333> (дата звернення: 20.03.2025).

179. Харитонов Є. О. Основи римського приватного права : навч.-метод. посіб. Одеса : Фенікс, 2019. 296 с.

180. Харитонов Є. О. Приватне право у Стародавньому Римі. Одеса : БАХВА, 1996. 160 с.

181. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Принципи DCFR: сутність та значення для гармонізації цивільного законодавства України з правом Європейського Союзу. *Часопис цивілістики*. 2015. Вип. 18. С. 40–46.

182. Харитонova Т. Є. Систематизація права у Візантійській імперії у першій половині VI ст. н.е. (систематизація Юстиніана) : автореф. дис. ... канд. юрид.

наук : 12.00.01. Одеса, 2003. 20 с.

183. Хрімлі О. Самозахист як форма захисту прав інвесторів у сфері господарювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 8. С. 63–67.

184. Цивільне право України : підручник / Д. В. Боброва та ін.; за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 864 с.

185. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. Дата оновлення: 9.04.25. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/conv#n1341> (дата звернення 20.03.2025).

186. Цивільний кодекс Української РСР 1922 року. URL: https://jurist-online.org/laws/codes/ex/civilnyi_kodeks_usrr_1922.pdf (дата звернення 10.06.2020).

187. Цивільний кодекс Української РСР від 18.07.1963 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1540-06/ed19630718#Text>. (дата звернення 10.06.2020).

188. Чабаненко М. М. Загальна характеристика аграрно-правових інститутів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2015. № 2. С. 127–131.

189. Чепис О. І. Правова природа зобов'язань, що виникають із безпідставного збагачення. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. 2016. Вип. 41(1). С. 144–147.

190. Чернега А. П. До поняття договору у сфері господарських відносин. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 197–201.

191. Шабельніков А. Захист добросовісного набувача – це захист інвестицій для розвитку країни. *Національна асоціація адвокатів України*. 25.03.2025. URL: <https://unba.org.ua/news/10098-zahist-dobrosovisnogo-nabuvacha-ce-zahist-investicij-dlya-rozvitku-kraini-naau.html> (дата звернення: 06.05.2025).

192. Швидка Т. І. Економічна конкуренція: сучасний стан законодавчого забезпечення та перспективи його модернізації : монографія. 2-ге вид., перероб. і допов. Харків : Право, 2022. 400 с.

193. Швидка Т. Регулювання та контроль за злиттями й поглинаннями суб'єктів господарювання. *Підприємництво, господарство і право*. 2021. № 2. С. 63–68. DOI: <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2021.2.11>.

194. Шибасєва Н. В., Бабан Т. О. Прогрес України на шляху гармонізації нормативно-правового забезпечення економічної діяльності із законодавством ЄС. *Розвиток бізнесу в контексті європейської інтеграції: глобальні виклики, стратегічні пріоритети, реалії та перспективи* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 07 черв. 2024 р.). Харків, 2024. С. 160–162.
195. Шкляр С. В. До питання розширення повноважень Антимонопольного комітету України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. № 65. С. 374–379.
196. Щербина В. С. Господарське право : підручник. 6-те вид., перероб. і доп. Київ : Юрінком Інтер, 2013. 640 с.
197. Щербина В. С. Господарсько-правова відповідальність у доктрині господарського права України та її законодавче закріплення. *Право України*. 2019. № 8. С. 81–93.
198. Щербина В. С. Поняття та склад майна господарського призначення. *Право і суспільство*. 2020. № 1. С. 194–200. DOI: <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2020.1-1.29>.
199. Яворська О. С. Практика застосування процедури сквіз-аут та її вплив на впровадження рахунка умовного зберігання (ескроу) як нового виду банківських рахунків в Україні. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Вип. 80, ч. 1. С. 253–258. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.80.1.36>.
200. Яроцький В. Л. Характеристика самозахисту речових прав як різновиду правомірних дій. *Форум права*. 2013. № 4. С. 466–473.
201. Baron J. *Die Conditionen*. Berlin : Simion, 1881. 264 p.
202. Beatson J., Burrows A., Cartwright J. *Anson's Law of Contract*. 31st edn. Oxford : Oxford University Press, 2020. 816 p. DOI: <https://doi.org/10.1093/he/9780198829973.001.0001>.
203. *Bürgerliches Gesetzbuch*. Berlin: Bundesministerium der Justiz. 2020. URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (zugriffsdatum: 08.07.2023).
204. Carbonnier J. *Droit Civil*. T. 4, Les Obligations. Paris : Presses Universitaires de France – PUF, 2000. 665 p.

205. Civil Code of Québec. URL: <https://www.legisquebec.gouv.qc.ca/en/version/cs/CCQ-1991?code=se:1955&history=20220209> (date of access: 27.11.2023).

206. Codice Civile (Italian Civil Code). URL: <https://www.altalex.com/documents/codici-altalex/2015/01/02/codice-civile> (date of access: 11.03.2021).

207. Condictio triticaria. Merriam-Webster.com Dictionary. <https://www.merriam-webster.com/dictionary/condictio%20triticaria> (date of access: 26.02.2021).

208. Dalrymple J. The Institutions of the Law of Scotland Deduced from Its Originals, and Collated with the Civil, Canon, and Feudal Laws, and with the Customs of Neighbouring Nations. URL: <https://name.umdl.umich.edu/A61249.0001.001> (date of access: 23.04.2025).

209. Diaz A. J. Unjust Enrichment And Roman Law. *Pensar. Fortaleza*, 2007. Edição Especial. P. 114–121. DOI: <https://doi.org/10.5020/23172150.2012.114-121>.

210. Dollar Land (Cumbernauld) Ltd. v. C.I.N. Properties Ltd. (Scotland). URL: <https://publications.parliament.uk/pa/ld199798/ldjudgmt/jd980716/dollar01.htm> (date of access: 27.11.2023).

211. Dutch Civil Code (Civil Code of the Netherlands). URL: <http://www.dutchcivillaw.com/civilcodegeneral.htm> (date of access: 28.11.2023).

212. Evans-Jones R., Hellwege P. Restitution, repetition, recompense and unjustified enrichment in Scots law. URL: <https://opus.bibliothek.uni-augsburg.de/opus4/files/39459/39459.pdf> (date of access: 23.04.2025).

213. French Civil Code (Code civil des Français). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/content/download/1950/13681/version/3/file/Code_22.pdf (date of access: 30.11.2023).

214. Gallo P. Unjust Enrichment: A Comparative Analysis. *The American Journal of Comparative Law*. 1992. Vol. 40, no. 2. P. 431–465. URL: https://www.academia.edu/39018895/UNJUST_ENRICHMENT_A_COMPARATIVE_ANALYSIS (date of access: 22.11.2020).

215. Goff R., Jones G. The Law of Restitution. *Harvard Law Review*. 1969. Vol. 82, no. 5. P. 1201-1206. DOI: <https://doi.org/10.2307/1339549>.

216. Greek Civil Code – Unjust Enrichment. URL: <https://www.stevehedley.com/restitution/archive/greek/code2.htm> (date of access: 25.01.2020).

217. Halberda J. Mistake of Law and Mistake of Fact in English Law of Restitution. *The Legal History Review*. 2014. Vol. 82, no 3–4. P. 261–283. DOI: <https://doi.org/10.1163/15718190-08234P03>.

218. Johnston D., Zimmermann R. Unjustified Enrichment: Surveying the Landscape. *Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective* / ed. by D. Johnston, R. Zimmermann. Cambridge : Cambridge University Press. 2001. P. 3–33. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511495519.002>.

219. Konopka E. J. “Hey, that’s cheating! The misuse of the irreparable injury rule as a shortcut to preclude unjust-enrichment claims”. *Columbia Law Review*. 2014. Vol. 114, no 8. P. 2045–2086. URL: <https://columbialawreview.org/wp-content/uploads/2016/04/Konopka-E..pdf> (date of access: 23.04.2025).

220. McCamus J. D. The Restatement (Third) of Restitution and Unjust Enrichment. *Canadian Bar Review*. 2011. Vol. 90, no 2. P. 439–467. URL: https://digitalcommons.osgoode.yorku.ca/cgi/viewcontent.cgi?article=1682&context=scholarly_works (date of access: 23.04.2025).

221. Mousourakis G. Roman Law and the Origins of the Civil Law Tradition. Cham : Springer, 2015. 328 p. DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-319-12268-7>.

222. Papajorgji E. Selected Chapters of Greece’s Law of Obligations under the Limelight of European Law. *Mediterranean Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 5(20). P. 127–131. DOI: <https://doi.org/10.5901/mjss.2014.v5n20p127>.

223. Patureau-Miran C. Boudier. Cour de Cassation Cass. Rep., 15 June 1892 [S.1893.1.28]. URL: <https://www.quimbee.com/cases/patureau-miran-c-boudier> (date of access: 19.01.2021).

224. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR) / ed. by C. Bar, Clive E., Schulte-Nölke H.

Munich : European Law Publishers GmbH, 2009. 650 p.
URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf (date of access: 27.04.2023).

225. Scott A. The Scope of ‘Non-Contractual Obligations’. *The Rome II Regulation on the Law Applicable to Non-Contractual Obligations* / ed. by Andrew A. Dickinson. Leiden : Martinus Nijhoff Publishers, 2009. P. 57–83.
DOI: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004171930.i-480.26>.

226. Shilliday v. Smith. Scottish Court of Session (Inner House – First Division). 22 May 1998. URL: <https://www.casemine.com/judgement/uk/5a8ff8d560d03e7f57ece12b> (date of access: 27.11.2023).

227. Smith L. Property, Subsidiarity, and Unjust Enrichment. *Unjustified Enrichment: Key Issues in Comparative Perspective* / ed by D. Johnston, R. Zimmermann. Cambridge: Cambridge University Press, 2002. P. 588–623.
DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.338620>.

228. Tamblyn N. A. L. Separating unjust enrichment and subrogation. *Exeter Law Review*. 2018. Vol. 44. P. 1–24. URL: <http://hdl.handle.net/10871/33721> (date of access: 23.04.2025).

229. Tang H. W. Taking Stock of the Change of Position Defence. *Singapore Academy of Law Journal*. 2015. Vol. 27. P. 148–169.
URL: <https://journalsonline.academypublishing.org.sg/Journals/Singapore-Academy-of-Law-Journal> (date of access: 27.01.2024).

230. The Digest of Justinian / ed. by A. Watson. 4 vols. Vol 1. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2009. 768 p.

231. White C. Unjust Enrichment and Restitution. 2023.
URL: <https://www.ashfords.co.uk/insights/articles/unjust-enrichment-and-restitution> (date of access: 23.04.2025).

232. Whitty N. R. Unjustified Enrichment. *Edinburgh Law Review*. 2023. Vol. 27, no. 1. P. 120–124. DOI: <https://doi.org/10.3366/ELR.2023.0820>.

233. Zimmermann R. The Law of Obligations: Roman Foundations of the Civilian Tradition. Clarendon Press, 1996. 1241 p.

**ДОДАТОК 1 ПРОЄКТ ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСОБЛИВОСТІ
РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ОКРЕМИХ
ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ У ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ТА
ОБ'ЄДНАНЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ»**

ПРОЄКТ

ЗАКОН УКРАЇНИ

«Про внесення змін до Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» щодо врахування специфіки господарських зобов'язань у зв'язку з особливостями функціонування та взаємодії суб'єктів господарювання»

Верховна Рада України **п о с т а н о в л я є:**

1. Внести зміни до Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» (Верховна Рада України; Закон № 4196-IX від 9.01.2025 р):

1) Доповнити частиною п'ятою статтю 2 в такій редакції:

«5. Господарські зобов'язання можуть виникати:

безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;

з акта управління господарською діяльністю; з договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;

внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта господарювання (учасника господарських відносин) за рахунок іншого господарюючого суб'єкта (учасника господарських відносин) без достатніх на те підстав;

у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.»

2) Доповнити статтею 2¹ в такій редакції:

«Стаття 2¹. Майново-господарські зобов'язання

Майново-господарськими визнаються цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Суб'єктами майново-господарських зобов'язань можуть бути суб'єкти господарювання, зазначені у частині третій статті 2 цього Закону.»

3) Доповнити статтею 2² в такій редакції:

«Стаття 2². Організаційно-господарські зобов'язання

Організаційно-господарськими визнаються господарські зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, в силу яких зобов'язана сторона повинна здійснити на користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Організаційно-господарські зобов'язання можуть виникати:

між суб'єктом господарювання та власником, який є засновником даного суб'єкта;

між суб'єктами господарювання, які разом організують об'єднання юридичних осіб, та органами управління об'єднання;

між суб'єктами господарювання, у разі якщо один з них є щодо іншого дочірнім підприємством;

в інших випадках, передбачених, іншими законодавчими актами або установчими документами суб'єкта господарювання.

Організаційно-господарські зобов'язання суб'єктів можуть виникати з договору та набувати форми договору.»

**ДОДАТОК 2 ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ ДО ПРОЄКТУ
ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ
ЮРИДИЧНИХ ОСІБ ОКРЕМИХ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИХ ФОРМ У
ПЕРЕХІДНИЙ ПЕРІОД ТА ОБ'ЄДНАНЬ ЮРИДИЧНИХ ОСІБ»**

ПОРІВНЯЛЬНА ТАБЛИЦЯ

до проєкту Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб» щодо врахування специфіки господарських зобов'язань у зв'язку з особливостями функціонування та взаємодії суб'єктів господарювання»

Закон України «Про особливості регулювання діяльності юридичних осіб окремих організаційно-правових форм у перехідний період та об'єднань юридичних осіб»	
Чинна редакція	Зміни
<p>Стаття 2. Господарська діяльність</p> <p>1. Під господарською діяльністю розуміється діяльність у сфері суспільного виробництва, спрямована на виробництво та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.</p> <p>Господарська діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку, є підприємництвом. Під</p>	<p>Стаття 2. Господарська діяльність</p> <p>1. Під господарською діяльністю розуміється діяльність у сфері суспільного виробництва, спрямована на виробництво та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність.</p> <p>Господарська діяльність, що здійснюється з метою одержання прибутку, є підприємництвом. Під некомерційною господарською діяльністю розуміється господарська діяльність, що здійснюється без мети одержання прибутку.</p>

<p>некомерційною господарською діяльністю розуміється господарська діяльність, що здійснюється без мети одержання прибутку.</p> <p>Не можуть здійснювати господарську діяльність органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи.</p> <p>2. Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законом.</p> <p>3. Суб'єктами господарювання є:</p> <p>господарські організації - юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані у встановленому законом порядку;</p> <p>громадяни України, іноземці та</p>	<p>Не можуть здійснювати господарську діяльність органи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи.</p> <p>2. Суб'єктами господарювання визнаються учасники господарських відносин, які здійснюють господарську діяльність, реалізуючи господарську компетенцію (сукупність господарських прав та обов'язків), мають відокремлене майно і несуть відповідальність за своїми зобов'язаннями в межах цього майна, крім випадків, передбачених законом.</p> <p>3. Суб'єктами господарювання є:</p> <p>господарські організації - юридичні особи, створені відповідно до Цивільного кодексу України, підприємства, а також інші юридичні особи, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані у встановленому законом порядку;</p> <p>громадяни України, іноземці та особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.</p> <p>4. Суб'єкти господарювання залежно від кількості працівників та обсягу доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів мікропідприємництва,</p>
---	---

<p>особи без громадянства, які здійснюють господарську діяльність та зареєстровані відповідно до закону як підприємці.</p> <p>4. Суб'єкти господарювання залежно від кількості працівників та обсягу доходів від будь-якої діяльності за рік можуть належати до суб'єктів мікропідприємництва, суб'єктів малого підприємництва, суб'єктів середнього підприємництва або суб'єктів великого підприємництва.</p> <p>Суб'єктами мікропідприємництва є:</p> <p>фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік)</p> <p>фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік)</p>	<p>суб'єктів малого підприємництва, суб'єктів середнього підприємництва або суб'єктів великого підприємництва.</p> <p>Суб'єктами мікропідприємництва є:</p> <p>фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік);</p> <p>юридичні особи - суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік).</p>
---	---

<p>календарний рік);</p> <p>юридичні особи - суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 10 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 2 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік).</p> <p>Суб'єктами малого підприємництва є:</p> <p>фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо</p>	<p>Суб'єктами малого підприємництва є:</p> <p>фізичні особи, зареєстровані у встановленому законом порядку як фізичні особи - підприємці, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік);</p> <p>юридичні особи - суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік).</p> <p>Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи - суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової</p>
--	--

<p>іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік);</p> <p>юридичні особи - суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) не перевищує 50 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності не перевищує суму, еквівалентну 10 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік).</p> <p>Суб'єктами великого підприємництва є юридичні особи - суб'єкти господарювання незалежно від організаційно-правової форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро,</p>	<p>форми чи форми власності, у яких середня кількість працівників за звітний період (календарний рік) перевищує 250 осіб та обсяг річного доходу від будь-якої діяльності перевищує суму, еквівалентну 50 мільйонам євро, визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік).</p> <p>Інші юридичні особи та фізичні особи - підприємці, не передбачені абзацами другим - восьмим цієї частини, належать до суб'єктів середнього підприємництва.</p> <p>5. Господарські зобов'язання можуть виникати:</p> <p>безпосередньо із закону або іншого нормативно-правового акта, що регулює господарську діяльність;</p> <p>з акта управління господарською діяльністю; з договору та інших угод, передбачених законом, а також з угод, не передбачених законом, але таких, які йому не суперечать;</p> <p>внаслідок заподіяння шкоди суб'єкту або суб'єктом господарювання, придбання або збереження майна суб'єкта господарювання (учасника</p>
--	--

<p>визначену за офіційним курсом гривні щодо іноземних валют, встановленим Національним банком України (середній за звітний період - календарний рік).</p> <p>Інші юридичні особи та фізичні особи - підприємці, не передбачені абзацами другим - восьмим цієї частини, належать до суб'єктів середнього підприємництва.</p>	<p>господарських відносин) за рахунок іншого господарюючого суб'єкта (учасника господарських відносин) без достатніх на те підстав;</p> <p>у результаті створення об'єктів інтелектуальної власності та інших дій суб'єктів, а також внаслідок подій, з якими закон пов'язує настання правових наслідків у сфері господарювання.</p>
	<p>Стаття 2¹. Майново-господарські зобов'язання</p> <p>Майново-господарськими визнаються цивільно-правові зобов'язання, що виникають між учасниками господарських відносин при здійсненні господарської діяльності, в силу яких зобов'язана сторона повинна вчинити певну господарську дію на користь другої сторони або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.</p> <p>Суб'єктами майново-господарських зобов'язань можуть бути суб'єкти господарювання, зазначені у частині третій статті 2 цього Закону.</p>
	<p>Стаття 2². Організаційно-господарські зобов'язання</p> <p>Організаційно-господарськими визнаються господарські зобов'язання, що виникають у процесі управління господарською діяльністю між суб'єктом господарювання та суб'єктом організаційно-господарських повноважень, в силу яких зобов'язана сторона повинна здійснити на</p>

користь другої сторони певну управлінсько-господарську (організаційну) дію або утриматися від певної дії, а управнена сторона має право вимагати від зобов'язаної сторони виконання її обов'язку.

Організаційно-господарські зобов'язання можуть виникати:

між суб'єктом господарювання та власником, який є засновником даного суб'єкта;

між суб'єктами господарювання, які разом організують об'єднання юридичних осіб, та органами управління об'єднання;

між суб'єктами господарювання, у разі якщо один з них є щодо іншого дочірнім підприємством;

в інших випадках, передбачених, іншими законодавчими актами або установчими документами суб'єкта господарювання.

Організаційно-господарські зобов'язання суб'єктів можуть виникати з договору та набувати форми договору.

Наукове видання

А. В. Ткачук

**ЗОБОВ'ЯЗАННЯ З НАБУТТЯ МАЙНА БЕЗ ДОСТАТНІХ ПІДСТАВ:
ПРАВОВА ПРИРОДА ТА МЕХАНІЗМИ РЕГУЛЮВАННЯ У
ГОСПОДАРСЬКИХ ПРАВОВІДНОСИНАХ**

*Підписано до друку 27.05.2026 р. Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 9,3 Тираж 300 прим. Зам. № 26-002_____*

Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва
імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України
вул. Павла Загребельного, 23-а, м. Київ, 01042, вул. Каземира Малевича, 11, корпус
4, поверх 12, м. Київ, 03150

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої
продукції, серія ДК № 4758 від 07.08.2014